

Ko ha founga pusiaki fo'ou ma'a Aotearoa New Zealand

Ko e Fakamatala ke fai'aki e Vahevahe Fakakaukau

MINISTRY OF
JUSTICE
Tabu o te Ture

New Zealand Government

Neongo kuo mau 'osi fakakakato e ngaahi ouau kotoa pe ke fakapapau'i 'oku tonu 'a e fakamatala 'oku 'oatu 'i he tohí ni, ka 'e 'ikai ke tali 'e he potungāue, Te Tāhū o te Ture Ministry of Justice ke ne fuahia 'o makatu'unga ia 'i ha fa'ahinga fehālaaki, hala, li'aki pe 'ikai ke fakatokanga'i, pe ha toe fa'ahinga tōnounou, manumi, pe tōmokosi 'i he, pe 'i ha me'a 'oku fekau'aki mo e fakamatalá ni; pea hu'i atu faka'auliliki ha fa'ahinga tukuaki'i kotoa 'e fakahoko mai 'o tatau ai pe ko e hā, 'e ha taha pe sino na'a nau fakafalala ki he fakamatalá ni.

ISBN 978-0-478-32494-5

Pulusi 'e he potungāue Ministry of Justice

Sune 2022 © Crown Copyright

Potungāue Ministry of Justice

The Justice Centre, 19 Aitken Street

DX SX10088, Wellington

New Zealand

T +64 4 918 8800

F +64 4 918 8820

E info@justice.govt.nz

W www.justice.govt.nz

'Oku mau fiema'u ha'o lau pe fakakaukau

'Oku mau fiema'u ke fanongo ki ho'o ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e liliu 'oku mau ngāue ki ai pea mo ha toe fakakaukau pe te ke ala ma'u ki hono fakauho 'aki e lao pusiaki. Ko ho'o ngaahi fakakaukau 'e ngāue'aki ia ke tokoni mai kia kimautolu ki hono aofangatuku 'aki 'emau fa'u tu'utu'uni (policy) pusiaki kaepehē ki he 'emau ngaahi fokotu'utu'u.

Ko hono 'omai mai ho'o fakakaukau

'Oku 'oatu 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni 'a e me'a ne mau 'osi fanongo ai he 'uluaki ngāue na'a mau fai, pea mo e 'ū fokotu'u fakalelei 'oku mau sio ki ai. 'Oku 'i loto he tohi ni 'a e ngaahi fehu'i ke tokoni ki hono 'omai 'aki 'o ho'o fakakaukau.

'E lava pe ke ke vahevahe 'onilaine mai ho'o fakakaukau 'aki hano fakafonu 'a e foomu 'oku ma'u atu 'i he consultations.justice.govt.nz/adoption-law-reform

Pe ko hono hiki tohi ho'o fakakaukau 'o 'imeili'i mai ki he adoptionlaw@justice.govt.nz or post it to: pe ko ho'o lī mai he meilī ki he tu'asila:

Adoption Law Reform
SX10088
Wellington 6011

Kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i fekau'aki mo e tohi lukuluku fakakaukau ni pe ko e ngāue 'oku fai 'e he Adoption Law Reform, kātaki 'o fetu'utaki ki he adoptionlaw@justice.govt.nz

'Oku malava ke 'ohifo ha tatau 'o e tohi ni kuo 'osi liliu fakaTonga, kau ai mo e lea Te Reo Māori, mei he uepisaiti Adpotion Law Reform: www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform/

'Oku toe ma'u atu foki 'i he uepisaiti Adoption Law Reform 'a e tatau 'o e Regulatory Impact Assessment 'o e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni.

Ko e 'aho 'oku tāpuni ki ai hono vahevahe mai ho'o ngaahi fakakaukau

Ko e 'aho 'oku tāpuni ki ai ko e **5pm Sapate, 7 'Akosi 2022**. Ka 'i ai ha ngaahi fokotu'u fakakaukau 'e fakahū tōmui mai hili e taimi ko enī 'e fai pe hano vakai'i tahataha pē 'e tali ke fakakau pe 'ikai.

Ngāue hangatonu mo e kāinga Māori

'E lahi e ngaahi fokotu'u 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni 'e fekau'aki tonu ia mo e fiema'u 'a e kāinga Māori. 'Oku mau mateuteu ke fai ha femahino'aki hangatonu mo e kāinga Māori lolotonga e taimi 'e fakahoko ai. 'Oku fenāpasi tonu pe eni ia mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Kalauni ke ma'uma'uluta hono malu'i 'a e tino rangatiratanga 'i he malumalu 'o e Article 2, pea mo fakafaingofua 'a e kāinga Māori ke nau kau 'i hono liliu 'o e laó 'i he malumalu 'o e Article 3 'o e talite Te Tiriti o Waitangi.

Kapau 'oku ke lau ko e Māori koe pea 'oku ke faka'amu ke ke kau 'i he ngāue ni, kātaki 'o fakahā mai kemau 'ilo ki ai 'aki ha'o fetu'utaki mai 'i he adoptionlaw@justice.govt.nz.

Ko e tauhi 'o e ngaahi fakamatala ke malu pea mo e tu'utu'uni 'a e lao Official Information Act

Kataki 'o fakatokanga'i ange ko ho'o ngaahi fokotu'u fakakaukau 'e malava 'o faka'atā ki he Te Tāhū 'o te Ture - Ministry of Justice 'o ka nau fiema'u kae 'i he malumalu 'o e lao Official Information Act 1982. Ko e ngaahi fakamatala fakafo'ituitui 'oku 'ikai ngofua ke tukuange ki tu'a 'i he malumalu 'o e Lao, 'o kau ai 'a ho hinga mo e tu'asila. Kapau he 'ikai te ke loto ke tukuange ki tu'a ha ngaahi fakamatala te ke 'omai, kātaki 'o fakahā ke mahino 'aupito mo 'omai ha 'uhinga ki ai. Hangē ko ha ngaahi fakamatala te ke loto ke malu'i koe'uhi 'oku mātu'aki pelepelengesi kiate koe. 'E tokanga 'aupito 'a e potungāue Te Tāhū o te Ture - Ministry of Justice ki ho'o ngaahi fakakaukau 'i he taimi ka fai ai ha'a nau tali ngaahi kole pehē.

'Oku pule'i 'e lao Privacy Act 2020 'a e founa 'oku faka'aonga'i 'e he Potungāue ki hono tātaki, tauhi, faka'aonga'i mo vahevahe atu 'a e ngaahi fakamatala fakafo'ituitui fekau'aki mo koé pea mo e fakamatala te ke 'omai. 'Oku 'i ai 'a ho'o totonu ke 'oatu ke ke fakatonutonu e ngaahi fakamatala fakafo'ituitui ko ia.

Ko e tu'utu'uni kakato ki he fa'unga ngāue fakapulipuli 'a e Te Tāhū o te Ture - Ministry of Justice 'oku ma'u ia 'i he: consultations.justice.govt.nz/privacy_policy/

Kanotohi

Lea mo hono 'uhinga	6
Talateu	9
Ko 'uuni me'a 'oku 'ikai kau 'i he tohi ni.....	11
Ko hono ngāue'aki 'o e tohi ni.....	13
Ko ha founga ohi pe pusiaki fo'ou	14
Mape fakahinohino - Tama.....	15
Mape fakahinohino - Mātu'a totonu.....	16
Mape fakahinohino - Mātu'aohi	17
Taumu'a mo e ngaahi tefito'i kaveinga	18
Ko hai 'oku malava ke pusiaki'i?	22
Ko hai 'e lava ke ne pusiaki'i ha taha?	24
Ko e hā e me'a 'e hoko 'o hono tukuatu ha tama ke pusiaki'i?	27
Ko hai 'e lava ke kau mai ki hano alea'i?	31
Ko hai 'oku ne fai e tu'utu'uni?	41
Anga fēfē 'ene fakakaukau'i?.....	44
Ko e hā e tu'utu'uni 'a e laó 'i ha hoko ha pusiaki?	49
Ko e hā e founga ke lava ai ha fetu'utaki 'a e ma'u 'e he mātu'a totonú mo e mātu'aohí hili ha fakahoko e pusiaki	56
Ko e hā ha tokoni 'e lava ma'u 'e he kakai?	59
Ko hai 'e lava ke ne ma'u e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pusiaki pea fakakū?	61
'E fēfē ka 'i ai ha me'a 'e fehālaaki?	65
Ko e hā e me'a 'oku hoko 'i he pusiaki 'i muli mo e pusiaki 'i fakavaha'apule'anga? ...	70

Lea mo hono 'uhinga

Lea 'oku ngāue'aki	Faka'uhinga
Tamaohi pe tahaohi	'Oku mau ui ha tama, taha kei si'i pe lahi ne pusiaki'i ko e tamaohi pe tahaohi, 'o makatu'unga pe 'i hono ta'u motu'a. 'Oku mau ngāue'aki 'a e lea 'tahaohi' (adopted person) he taimi 'oku fai ai ha lave ki he ngaahi ouau 'oku fakahoko kia kinautolu 'i he 'enau mo'ui ko ha kakai na'e pusiaki'i.
Mātu'aohi	'Oku mau ui e kakai 'oku nau hoko ko e mātu'a fakalao 'o e tamaohi hili fai ha tu'utu'uni ke fakahoko e pusiaki' ko e mātu'aohi. Ko e kau koleohi ko e kakai ia 'oku nau 'osi fakahū ha kole ki he Fakamaau'angá ke nau hoko ko e mātu'aohi.
Fa'ē totonu, tamai totonu pe mātu'a totonu	'Oku mau ui e tokotaha na'e hoko ko e fa'ē fakalao 'i hono fā'ele'i 'a e tamaohi ko e 'fa'ē totonu' pe (birth mother). 'Oku mau ngāue'aki 'a e lea 'tamai totonu' ke ui 'aki 'a e tokotaha na'e fa'ele ki ai 'a e fa'é (biological father) pe ko e tamai fakalao (legal father) 'a e tamaohi 'i hono fā'ele'i, kae fakatokanga'i ange pe 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'e 'ikai 'asi e hingoa 'o e tamai totonu' 'i he tohita'u 'a e tamaohi. Fakakātoa, 'oku mau ui 'a e kakai ko eni ko e 'mātu'a totonu'. 'Oku ngāue'aki e ngaahi lea ko eni ke tokoni ki hono fakafaikehekehe'i 'a e ongo ongo mātu'a 'e ua 'oku nau kau 'i he pusiaki. Ko hono ngāue'aki 'a e lea 'fa'ē totonu' 'oku 'ikai 'uhinga ia ke ngata pe 'a hono faka'uhinga'i ki he 'ene fai 'a hono fa'ele'i.
Konivēsio 'a e Fānau - The Children's Convention	Ko e konivēsio ko eni, The Children's Convention, 'oku ui kakato 'a hono hingoá ko e United Nations on the Rights of the Child. 'A ia ko ha talite fakavaha'a pule'anga 'oku ne fakamahino e ngaahi totonu 'a e fānau. Na'e 'osi fakamo'oni mo tali 'e he pule'anga New Zealand ke nau muimui ki he konivēsio ko eni 'i he ta'u 1993. 'Oku fakahā mai 'e he konivēsio Children's Convention ko e ngaahi fiema'u 'a e fānaú 'oku fakamu'omu'a ma'u pe 'i he ngaahi ngāue kotoa 'oku fekau'aki mo kinautolu. 'Oku 'uhinga eni ko e hā e me'a 'e lelei ki ha tama, ke

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Lea 'oku ngāue'aki	Faka'uhinga
	fakamu'omu'a mo mahu'inga taha pe ke fai ha fakakaukau ki ai 'i he taimi 'oku fa'u ai ha tu'utu'uni fekau'aki mo ia.
Felotoi	'Oku mau ngāue'aki 'a e 'loto ki ai/tali' (consent) ke fakamatala'i 'a e loto 'a ha taha pe ni'ihi (hangē, ko ha ongomātu'a totonu) ke fai pusiaki.
Ko hono ta'ofi ha tu'utu'uni pusiaki pe fakata'e'aonga'i	Ko e 'discharging an adoption order" ko e tu'utu'uni ke fakafoki 'a e tu'utu'uni fakahoko pusiaki pea 'e 'ikai ke toe hoko atu.
Si'aki pe fakata'e'aonga'i 'i he felotoi	Ko e 'dispensing with consent' 'oku hoko ia 'i ha tu'utu'uni 'e ha fakamaau 'e 'ikai ke fiema'u ha 'loto ki ai/tali (agreement) 'a ha taha kae toki lava ke fai ha pusiaki.
Ko e konivēsio Hague Convention	Ko e konivēsio Hague Convention on Intercountry Adoption 'oku 'ilo'i ia ko e konvēsio ki hono malu'i 'o e fānaú mo e fetokoni'aki 'i he faka'apa'apa'i 'a e pusiaki 'i lotofonua pe The Hague Convention on Protection of Children and Co-operation in Respect of Intercountry Adoption. Ko ha konivēsio fakavaha'a pule'anga 'oku ne tokanga'i 'a e pusiaki fakavaha'a fonua mo hono fakafolau pe fetuku fakafufū holo 'o e longa'i fānau. Ko e konivēsio ko ení ne 'osi tali mo fakamo'oni ki ai 'a New Zealand 'i he ta'u 1998.
United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD)	'Oku fakamahino 'e he UNCRPD ko e tokotaha kotoa mo hono ngaahi faingatā'ia fakasino kuopau ke ne ma'u 'a e totonu fakaetangata kae'uma'ā 'a e ngaahi tefito'i tau'atāina kotoa. Kuo 'osi fakamo'oni mo tali 'e New Zealand 'a e UNCRPD.
The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People (UNDRIP)	'Oku hanga 'e he UNDRIP 'o fa'u ha fa'unga fakamāmani lahi ke fakataumu'a 'aki 'a e ngaahi ouau ke fakapapau'i 'e tu'uloa, molumalu pea faka'apa'apa'i mo tolonga 'a e mo'ui-lelei 'a e kakai tu'ufonua. Na'e pou pou'i 'e New Zealand 'a e UNDRIP 'i he 2010, ka 'oku te'eki ke nau fakamo'oni (ratify) ki ai.
Whakapapa	'Oku mau ui 'a e whakapapa ko ha vā fekāinga'aki lauito'utangata (intergenerational) 'oku tokoni ki hono fakamatala'i 'aki ha taha 'o fakatatau ki he 'ene mātua (mātu'a), mo e tūpuna (ha'a), 'oku tupu mei ai. 'Oku tatau

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Lea 'oku ngāue'aki	Faka'uhinga
	ia mo hono faka'uhinga'i 'i he lao Oranga Tamariki Act 1989.
Whāngai or atawhai	Ko e Tamaiti whāngai pe tamaiti atawhai ko ha founa ohi ia 'a e kakai Māori 'oku tauhi pe tokanga'i 'aki 'a e fānau ('e ha ni'ihi pe 'o hono kāinga) 'o 'ikai ko e ongo mātu'a totonu na'a na fānau'i.

Talateu

'I Sune 2021 ne mau tukuatu ai ha tohi lukuluku fakakaukau 'o kole ki he kakaí ke vahevahe mai 'enau ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e lao pusiaki lolotongá mo ha ngaahi fokotu'u ke fakalelei 'aki. Na'a mau fanongo ai ki he vahevahe ha kakai ne laka hake he toko 270 mo ha ngaahi kautaha mei he feitu'u kehekehe mo e taukei ngāue. 'Oku mau hounga'ia 'i he taimi, ivi mo e māfana na'e foaki mai 'e he kakai ko ení kemau fengāue'aki ai. 'Oku mau fakatauange 'e lava e kakai ko ení 'o mamata ki he 'enau ngaahi vahevahe na'e faí 'a ia 'oku huluni ia he ngaahi fokotu'u 'oku pulusi atu'i he tohi ni.

Meimei ko e tokotaha kotoa pe ne mau fanongo ki ai he ta'u kuo'osí ne nau loto ke fai ha liliu pea fakahoko ha ngāue lahi ke malu'i e totonu 'a e longa'i fānaú (pea toki kimui e totonu 'a kinautolu kakai lalahi kuo 'osi pusiaki'i). Ne fakahā mai 'e he kakaí 'oku 'ikai totonu ke motuhi e fehokotaki fakalao 'a e tahaohí mo 'ene mātu'a totonu. Na'a nau pehē 'oku mahu'inga kia kinautolu ne pusiaki'i, 'enau mātu'a, mo e ngaahi kupu kotoa 'o e fāmilí mo e whānau, kau ai honau ngaahi hako, ke nau malava 'o ma'u tonu e ngaahi fakamatala. Fakaikiiki e ngaahi tānaki fakakaukau ne mau fanongo ki ai, 'oku to'oto'o konga lalahi atu ia 'i he tohi ni.

'Oku 'oatu 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni 'a e ngaahi fokotu'u 'oku mau pehē 'oku fe'unga ke ngāue'aki ki ha founa fo'ou ke fai'aki 'a e ohi pe ko e pusiaki 'i he fonuá ni. Ko e ngaahi fokotu'u ni ko e sio-ki-he-kaha'u, pea ne 'osi fa'u 'o fakatefito 'i he me'a ne mau fanongo ki ai he ta'u kuo 'osí mo e ola 'emau fekumi pe. 'I hono fakakātoa, 'e hanga 'e he ngaahi fokotu'u ko ení 'o fa'u ha founa pusiaki fānau fo'ou 'oku uho'aki 'a e tamaohi pea 'i ai mo hono ngaahi tu'utu'uni ke malu'i 'aki e totonu, fiema'u mo e mo'ui lelei 'a e fānau.

'E fakamu'omu'a 'i he founa ko ení e le'o 'o e fānau 'oku uesia 'e he ngaahi tu'utu'uni 'o e pusiaki, pea mo fakapapau'i 'oku nau ma'u e pou pou ke tākiekina 'aki honau hala fononga 'i he vaha'a taimi faingata'a 'o 'enau mo'ui. 'E toe fakahā mahino foki ai 'a e ngaahi totonu, mafai, ngafa mo e fatongia 'o e mātu'a totonú pea mo e pehē ki he mātu'aohí foki. Ko e mātu'aohí 'e malava ke 'i ai 'enau totonu fakalao ke nau lava 'o pou pou'i ha vā 'oku tolonga mo tu'uloa 'i he vaha'a 'o e mātu'á mo e fānau, lolotonga iá, 'oku kei pukepuke pe 'a e fehokotaki fakalao mo e whakapapa 'a e tahaohí ki hono fāmilí totonu mo e whānau.

Ne mau toe taumu'a foki ke fakahoko homau ngaahi fatongia 'i he talite te Tiriti o Waitangi ('te Tiriti') mo kei faka'apa'apa'i e totonu 'a e fānaú ke nau kei pikitai pe ki honau 'ulungaanga fakafonua. 'Oku fakahounga'i 'e he ngaahi fokotu'ú e 'ulungaanga fakafonua mo e whakapapa 'a e tahaohí ko e taonga pe ko e koloa mahu'inga ia ki he 'ene 'ilo'i ia, 'a ia 'oku fiema'u ke malu'i 'i he malumu 'o e Article 2. 'Oku hanga 'e he ngaahi fokotu'ú 'o faka'atā e fānauohí ke kei fehokotaki pe mo hono 'ulungaanga fakafonua hili hono pusaki'i ia, pea mo kei fakamahu'inga'i pe 'a e ngaahi fiema'u e kupu kotoa 'o e fāmilí mo e whānau. Ko hono faka'atā e kakaí ke nau ma'u 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pusiakí, 'e toe tokoni lahi ia ki hono fakatolonga honau 'iloa'anga.

Pehē 'e he ni'ihí 'oku 'ikai totonu ke toe hoko atu e pusiaki fānau. Fakatatau ki he 'enau laú 'oku fakatupu maumu 'a e pusiakí he 'oku ne ngaahi 'e ia e fānaú mo e kakai fefiné hangē

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

ha koloa fakatupu pa'anga. 'Oku mau fanongo ki he me'a 'oku hoha'a ki ai e ni'ihi ko ení pea mo tali 'a e maumau na'e hoko ki he tokolahi 'ia kinautolu. Ka 'oku mau kei tui pe 'oku 'i ai e totonu ke kei fakahoko 'a e pusiakí 'i New Zealand ni, ka 'e fiema'u ke malu pea mo kei faka'apa'apa'i foki e totonu totonu 'a e kakai. 'Oku mau fakatauange ko e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i he tohi ni te ne fakanonga e ngaahi tālafili fekau'aki mo e lao pusiakí mo hono ngāue'aki.

'Oku mau fiema'u ai kemau fanongo ki ho'o ngaahi fakakaukaú fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i he tohi ni. 'Oku 'i ai e ngaahi fokotu'u 'e malava ke ke tui 'oku tonu; ni'ihi 'e lava ke ke ta'eloto ki ai; pea mo e ni'ihi 'e lava ke ke pehē 'oku 'ikai kakato. 'Oku mau fiema'u ke 'omi ho'o ngaahi fakakaukaú kemau fanongo ki ai 'i he 'uuni me'a ko eni.

Ko e ngaahi fokotu'u 'oku mau 'oatu 'i he tohi ni 'oku 'ikai ko e aofangatukú ia. Ko e ngaahi fakakaukau te ke vahevahe maí 'e ngāue'aki ia ke tokoni ki hono fatu 'aki 'a e uho 'e fakamā'opo'opo 'aki e palani ngāue ni. Hili hono fa'u, 'e faitu'utu'uni leva e Pule'angá ki he hoko atu e ngāué mo e ngaahi liliu ke fai. Pea ko hono olá 'e ala ke fakahū atu ia 'i ha lao fakaangaanga ki Falealea.

Ngā mihi nui ki a koe - toe 'oatu e fakamālō lahi ki he vahevahe mai mo kinautolu ho'o ngaahi fakakaukaú.

Ko 'uuni me'a 'oku 'ikai kau 'i he tohi ni

Founga pusiaki kimu'a

'Oku 'ikai ke 'oatu 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni ha ngaahi fokotu'u ke ne fakamatala'i tonu 'a e ngaahi ola tamaki 'o e founga pusiaki kimu'a. Ko e founga pusiaki kimu'a 'oku kei fai e vakai ki ai 'a e komisioni Royal Commission of Inquiry into Abuse in State Care pea mo e Care of Faith-Based Institutions ('the Royal Commission'). Ko e lipooti 'a e Royal Commission 'e toki maau ia ki he 2023.

Na'e fakakaukau e Pule'angá ke fakatatali ki he ola e ngāue 'a e Royal Commission ki he founga pusiaki kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni fekau'aki mo hono fakalelei'i 'a e uesia na'a ne fakatupú. 'E hanga 'e he Pule'angá 'o vakai'i 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Royal Commission ki he founga pusiaki kimu'a hili hono tukuange mai 'enau lipooti.

Whāngai

Ko e Tamaiti whāngai pe tamaiti atawhai ko ha founga ohi ia 'a e kakai Māori 'oku tauhi pe tokanga'i 'aki 'a e fānau ('e ha ni'hi pe 'o hono kāinga) 'o 'ikai ko e ongo mātu'a totonu na'a na fanau'i. 'I he ta'u kuo 'osí ne mau 'eke ai pe 'oku 'i ai nai ha liliu ke fakahoko fekau'aki mo e fakafeangai 'a e laó ki he whāngai. Ko e tohi lukuluku fakakaukau ni ia 'oku 'ikai 'oatu ai ha ngaahi fokotu'u felāve'i mo e whāngai. Ka, 'e ngāue makehe pe Pule'anga mo e kāinga Māori pe 'oku totonu ke 'i ai ha liliu, pea kapau 'e 'i ai, anga hono ngāue'i 'a e ngaahi liliu ko ia.

Kapau te ke fiekau 'i he kongá 'o e ngāue ko iá kātaki 'o fetu'utaki mai 'i he adoptionlaw@justice.govt.nz.

Salokesī pe Surrogacy

'Oku 'ikai kemau fakakau ha fa'ahinga fokotu'u ki he salokesī pe surrogacy pea mo e ouau alea pusiakí 'i he tohi lukuluku fakakaukau ni. Hili hono tukuange mai e lipooti: Te Aka Matua te Ture | Ko e The Law Commission kuo 'osi tukuange mai 'enau lipootí 'a nautolu, Te KōpūWhāngai: He Arotake | Review of Surrogacy. 'Oku fokotu'u mai 'e he komisioni Law Commission ia 'oku fiema'u pe ke kehekehe 'a e fa'unga fakalao 'o e pusiakí mo e salokesī koe'uhi 'oku na kehekehe pe he fa'u 'a e ngaahi fāmili. 'Oku nau fokotu'u mai 'e nautolu ha ngaahi founga ngāue fo'ou ki hono fakatoka 'aki ha ngaahi alea pusiaki salokesī.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

'E 'omai kehekehe pe 'e he Pule'angá 'a e anga 'enau fakakaukáu 'i ha lipooti makehe. Kapau 'e iku 'o fa'u ha lao fakaangaanga heni, 'e 'oatu e faingamālie ke fai ha'o lau fekau'aki mo hono ngaahi kupu 'i he taimi 'e fakahū atu ai ki he komiti ngāue (select committee) 'a e Falealeá.

Anga hono ngāue'aki 'o e tohi ni

Ko e tohi lukuluku fakakaukau ni ko e hoko atu ia mei he 'uluaki tohi ne fa'u fekau'aki mo e fakalelei ki he lao pusiakí ne tukuange 'i Sune 2021. Ko e 'uluaki tohi 'e lava ke ma'u ia 'i he uepisaiti 'a e Ministry of Justice: www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform

Ko e tohi ia ko ení 'oku 'oatu ai e ngaahi fehu'i pe ko e hā ho'o vakai mo ho'o fakakaukau ki he 'ū fokotu'u ngāue ki ha founga pusiaki fo'ou. 'Oku mau vahevahe e tohi ni ki he ngaahi konga kehekehe ke tokoni ki ho'o lau 'a e ngaahi fokotu'u.

Ko e fili pe 'a'au pe te ke fielau kotoa e tohi, pe ko ho'o lau pe konga te ke fielau. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke ke tali e fehu'í kotoa kapau 'oku 'ikai ke ke fiema'u, pe 'oku 'ikai ha'o tali ki ai.

Ko e konga kotoa pe 'i he tohi ni 'oku fokotu'utu'u (format) tatau:

1. Ka 'i ai ha ngaahi fokotu'u temau fiema'u ke fai ha'o lau ki ai 'oku mau tuku ia 'i he 'ū puha lanu pulū 'i 'olunga he konga takitaha.
2. 'Oku 'oatu ai 'a e me'a ne mou 'omai kiate kimautolu 'i he 'uluaki takai 'o e ngāué 'i he ta'u kuo'osi. Ne mau tākaki e lau 'a e kakaí na'e hiki tohi mai 'i ha savea 'onilani, pea mo talanoa tahataha mo e kakai 'e ni'ihī pea pehē foki ki he ngaahi kulupu.
3. 'Oku lave nounou atu pe ki he 'uhinga 'oku mau fakakau ai e 'ū fokotu'u 'oku mau lolotonga vakai'i he lolotonga ni. 'Oku kau ai e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e 'uuni me'a ne mau fakakaukau ki ai 'i he taimi ne mau sio ai ki e 'ū fokotu'u ko ia.
4. 'Oku ne fehu'i atu pe ko e hā ho'o lau fekau'aki mo e 'ū fokotu'u. Ko e ngaahi fehu'í 'oku 'oatu ia 'i he 'ū puha hinehina 'i lalo he fo'i konga takitaha. 'E lava pe ke ke fakahā mai kapau 'oku ke loto pe ta'eloto ki he 'ū fokotu'u. 'E lava pe ke ke toe fakahā mai kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakakaukau kehe 'e fiema'u kemau sio ki a.
5. 'Oku 'ikai ke mau fokotu'u tonu atu ha'a mau fakakaukau ke tau filifili mei ai 'i he ngaahi kaveinga ni'ihī ka 'oku mau 'oatu pe ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ia ke fai'aki ha sio ki ai. "I he 'ū konga ko iá 'oku mau toe 'eke atu pe ko e hā ho'o fakakaukau ki he ngaahi fokotu'u kehe ko ia.

'Oku malava pe ke ke vahevahe mai kia mautolu ha'o a'usia pe fakakaukau fekau'aki mo e pusiaki. 'E malava pe ke 'i ai ha ngaahi konga te ke tui 'oku 'ikai kakato pe 'oku ke ongo'i 'oku 'ikai kau ho'o fiema'ú mo e fehu'i 'oku mau 'eke. Te ke lava pe 'o vahevahe mai ho'o ngaahi fakakaukau ko iá kapau te ke loto ki ai.

Kapau te ke fiema'u ke ke mahino'i lelei ange 'a e anga 'emau fa'u e 'ū fokotu'u 'oku mau sio ki aí, te ke lava pe 'o vakai ki he Regulatory Impact Analysis 'i heni:

www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ko ha founga pusiaki 'oku fo'ou

Ko e fakatātā 'i he lea Faka-Tonga – “Ko ha founga pusiaki 'oku fo'ou’ 'oku ne fakahoa 'a e ngaahi tefito'i naunau 'o e founga pusiaki lolotongá mo e ngaahi fokotu'u 'oku mau faka'amu ke liliu, 'a eni ia 'oku 'oatu 'i he tohi ni. 'E lava ke ke sio 'i he fakatātā ni 'i heni:
www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform/

Mape fakahinohino - Tamaohi

Ko e mape fakahinohino ko ení 'Mape Fakahinohino – Tamaohi' 'oku ne fakamatala'i 'i he lea Faka-Tonga 'a e hala e foua 'e ha tamaohi 'i he founa pusiaki 'oku mau fakakaukau'i. Ne fa'u ia ke ne fakamatala'i nounou pe 'a e ouau alea pusiaki, ka 'oku 'ikai ke 'oatu kotoa ai 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi me'a 'e faí. Ko e 'ū founa pusiaki kehé kau ai e pusiaki 'oku fai 'e he mātu'a-fono (step-parent), pusiaki 'i ha fonua kehe mo e pusiaki 'i muli, 'e lava ke fou kinautolu 'i ha founa ngāue kehe. 'E lava ke ke sio 'i he mape ni 'i heni:

www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform/

Mape fakahinohino - Mātu'a totonu

Ko e mape fakahinohino ko ení 'Mape Fakahinohino – Mātu'a totonu' 'oku ne fakamatala'i 'i he lea Faka-Tonga 'a e hala e foua 'e he ongo mātu'a totonu 'i he founa pusiaki 'oku mau fakakaukau'i. Ne fa'u ia ke ne fakamatala'i nounou pe 'a e ouau alea pusiakí, ka 'oku 'ikai ke 'oatu kotoa ai 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi me'a 'e faí. Ko e 'ū founa pusiaki kehé kau ai e pusiaki 'oku fai 'e he mātu'a-fono (step-parent), pusiaki 'i ha fonua kehe mo e pusiaki 'i muli, 'e lava ke fou kinautolu 'i ha founa ngāue kehe. :'E lava ke ke sio he mape ni 'i he: www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform/

Mape folau - Mātu'aohi

Ko e mape folau ko ení 'Mape folau – Matu'aohi 'oku ne fakamatala'i 'i he lea Faka-Tonga 'a e anga e fononga ha ongo mātu'aohi 'i he founa pusiaki 'oku mau sio ki ai. Ne fa'u ia ke ne fakamatala'i nounou pe 'a e ouau alea pusiakí, ka 'oku 'ikai ke 'oatu kotoa ai 'a e fakahokohoko 'o e ngaahi me'a 'e faí. Ko e 'ū founa pusiaki kehé kau ai e pusiaki 'oku fai 'e he mātu'a-fono (step-parent), pusiaki 'i ha fonua kehe mo e pusiaki 'i muli, 'e lava ke fou kinautolu 'i ha founa ngāue kehe. 'E lava ke ke sio 'i he mape 'i heni:

www.justice.govt.nz/justice-sector-policy/key-initiatives/adoption-law-reform/

Taumu'a mo e tefito'i kaveinga

Ko e taumu'a 'o e pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ke hoko 'a e taumu'a 'o e pusiaki ko ha:

- ngāue ke ne tokoni'i 'a e tamaohi, pea ke kaunga lelei mo 'ene ngaahi fiema'u
- te ne fa'u ha vā fakafāмили 'oku ma'uma'uluta, tolonga, mo fe'ofofani, pea
- ke fai ia ma'a ha tamaohi 'oku 'ikai lava 'e he 'ene ongo mātu'á 'o tauhi pe 'oku 'ikai ke ne loto ke na tauhi. .

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Na'e kehekehe 'a e ngaahi fakakaukau na'e 'omai 'i hono fakafehu'ia pe 'oku tonu ke fakamahino 'a e taumu'a 'o e pusiaki 'i he lao ke fa'ú. 'I he vakai 'a e tokolahi ko hono fokotu'u ha taumu'a 'i he laó te ne fakahā ke mahino ange 'a e taimi ke ngāue'aki ai ha pusiaki pea mo tokoni ki he Fakamaau'angá 'i hono malu'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e tamaohí. Na'e pehē 'e he ni'ihi 'oku lahi e ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku loto pe fili 'e he kakai ke fai ha pusiaki pea ko hono fakahū 'o ha taumu'a 'i he laó, 'e 'ikai lava ke ne kāpui kotoa 'a e ngaahi 'uhingá.

Na'e poupoua 'e he ni'ihi 'a e ngaahi taumu'a kehekehe. 'Oku kau he ngaahi 'uhinga ko ení 'a e ma'uma'uluta, malu, mo'ui lelei, tauhi ke tolonga pea mo e ma'u ha fāмили ma'ae tamaohí kapau 'oku 'ikai lava 'o tauhi ia 'e he mātu'á na'a na fanau'i, ke kei lava pe 'o fehokotaki mo e whānau, pea mo mahino 'a e tu'unga fakalao. Na'e 'ikai ke fu'u poupou'i 'a hono kaveinga'aki ke 'omai ko ia 'a e fānaú mei muli ki Aotearoa New Zealand ni pe ko hono fakamavahe mai mei he mo'ui masivesivá, koe'uhi ko e taimi lahi 'oku 'ikai ko e fiema'u vivili taha ia 'a e tamaohí, ka 'oku fekau'aki ia mo hono fa'u 'o ha famili.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke hanga 'e he laó 'o fokotu'utu'u 'a e taumu'a 'o e pusiaki. 'E malava ai heni ke tokoni ki hono tataki 'o e faitu'utu'uní mo fakamahino ai 'a e 'uhinga lelei mo totonu 'i hono fa'u 'o ha lao.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ke 'ohake 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e fānauohí 'o uho'aki 'a e taumu'a 'o e pusiakí. 'E fenāpasi lelei leva ia mo e 'ū lao fāmili kehekehe 'i Aotearoa New Zealand ni (hangē ko e Care of Children Act 2004) pea mo 'etau ngaahi fatongia 'oku 'i he malumalu 'o e konivēsio Children's Convention mo e Hague Convention. 'Oku ne toe fakamahino foki 'a e mafatukituki 'a e pusiaki 'i he tō'onga mo'ui 'e foua 'e he tamaohí.

'Oku mau fokotu'u atu ke toki fakahoko pe ha pusiakí 'i ha 'ikai lava 'e he mātu'a totonú 'o tauhi pe tokanga'i 'a 'ena tamá. 'Oku makatu'unga eni 'i he 'ilo'i, ko e lelei taha 'e lava ke ma'u ma'ae tamá, 'e ala ma'u ange ia 'i hono ohi mo tauhi pe ia 'e he 'ene ongo mātu'a totonu, pea ke toki fai pe ha pusiaki 'o kapau 'oku 'ikai lava ke na fai ia.

1. 'Oku ke loto mo tali 'a hono fokotu'u atu 'i he laó 'a e ngaahi taumu'a 'o e pusiakí pea ke uho'aki 'a e ngaahi fiema'u 'e kau lelei taha ki he tamaohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ngaahi tefito'i kaveinga ke fai'aki e pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko e ngaahi kaveinga eni ke tataki 'aki 'a e pusiaki:

- ke fakamu'omu'a mo mahu'inga taha ma'u pe 'a e kaha'u mo'ui lelei mo fiemālie 'a e tamaohi;
- ke faka'ai'ai mo poupoua 'a e tamaohi ke kau mai mo fakamahino 'a hono loto mo 'ene fakakaukau 'i he fai 'o hono pusiaki'i, pea ke fakatokanga'i lelei ia.
- tauhi ma'u mo fakafehokotaki 'a e vā ki he 'ulungaanga mo e taufatungamotu'a 'o hono tupu'anga mo e 'iloa'anga;
- tauhi 'o e whakapapa;
- fakamahu'inga'i ngaahi fatongia whanaungatanga 'o e fāmili, whānau, hapū, iwi mo e kulupu fāmili;
- fakatokanga'i ko e fatongia tefito ki hono tokanga'i ha tamaohi 'oku nofo ia 'i he fāmili, whānau, hapū, iwi mo e kulupu fāmili.
- ko e fāmili mo e whānau 'oku totonu ke 'i ai honau faingamālie ke nau kau mo fakamahu'inga'i 'enau fakakaukau; pea
- 'ata ki tu'a mo ma'a.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Na'e 'ikai kemau 'eke pe ko e hā e lau 'a e kakaí ki he ngaahi tefito'i kaveinga 'i he takai 'uluaki 'o 'emau ngāue. Kaekehe, na'a nau vahevahe mai pe 'a e ngaahi mo'oni'i me'a 'e

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

malava 'o ngāue'aki ko e ngaahi kaveinga ia ke tataki 'aki 'a e founa pusiaki fo'ou. Na'a mou fakaha mai 'oku fiema'u ke fakafaingofua (open) e pusiaki, fakamu'omu'a e ngaahi faka'amu 'a e tamaohí mo e 'ene ngaahi fiema'u, pea faka'atā ke kau 'i he alea.

Ne mau toe fanongo foki ki he fiema'u ke kei tauhi mo faka'apa'apa'i 'a e fepīkinga'aki 'a e tahaohí mo hono tupu'anga. 'Oku kau ai heni 'a 'ene pīkinga ki he 'ene mātu'a totonú mo e whānau, tukufakahoko fakafāmili mo e whakapapa, pea mo e ngaahi tō'onga mo'ui 'a hono tupu'anga mo e 'iloa'anga. Tokolahi e kakai na'a nau pehē 'oku totonu ke kau mai e fāmili mo e whānau 'a e tamaohí 'i hono alea'i e pusiaki, 'i he ngaahi me'a 'oku taau ke nau kau ai.

Ne tui e meimei tokotaha kotoa 'oku 'i ai e ngaahi fatongia fakatalite 'a e Pule'angá ki he kainga Māori fekau'aki mo e pusiaki. Ne mau fanongo ko e ouau alea pusiaki 'oku totonu ke toe fenāpasi lelei ange mo e te Tiriti.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke fakakau 'i he laó ha ngaahi tefito'i kaveinga. 'E lava 'e he ngaahi tefito'i kaveinga ko iá 'o fakamahino 'a e 'uhinga loloto 'oku tanumaki'aki 'a e fakahoko fatongia' pea ke tokoni ia ki he ngaahi tu'utu'uni 'e fakahoko Na'a mau fokotu'u ai e ngaahi tefito'i kaveinga 'i 'olungá 'oku ne makupusi 'a e 'ū pou tuliki 'o e founa pusiaki fo'ou pea te ne lava 'o tataki 'a e fakahoko fatongia lelei.

'Oku pou pou'i 'e he ngaahi kaveingá 'a e taumu'a ke nofo taha 'a e tokangá 'i he fānau pea mo homau ngaahi fatongia 'oku malumalu 'i he konivēsio Children's Convention, hangē ko e ngaahi totonu 'a e tamaohí ke ne 'ilo hono 'iloa'anga, 'ulungaanga fakafonua, fepīkinga'aki fakafāmili, fe'inasi'aki mo e fakamatala. Ko e konga lahi 'o e 'ū fakakaukau 'oku fehoanaki lelei pe mo e 'ūuni lao fāmili kehé. Fakatātā 'aki eni, ko e lao Oranga Tamariki Act 1989 'oku ne fakamahino 'a e ngaahi fatongia whanaungatanga 'o e fāmili mo e whānau, pea ko e tefito'i fatongia ki hono tokanga'i ha tamaohi 'oku nofo tonu ia 'i he fāmili mo e whānau totonu na'e fā'ele'i ai. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ko iá 'oku toe fenāpasi pe mo e talite 'a e Pule'anga Fakatahatahá mo e kakai tu'ufonua, pe United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ne mau 'osi sio ke fakapapau'i 'oku fakakau ki ai mo e fai fatongia 'a e Kalauní ki he kakai Maori 'o fakatatau ki he te Tiriti. Ko hono fakatokanga'i e mahu'inga 'o e whakapapa, ngaahi fatongia whanaungatanga, fāmili mo e whānau 'i he mo'ui 'a e tamariki 'oku fenāpasi lelei ia mo e fakakaukau 'o e malu'i 'oku hā 'i he Article 2 'o e te Tiriti. Ko ia ai 'oku te'eki kemau fokotu'u atu ke fakamono heni ha fo'i kaveinga 'e to'o mai mei he te Tiriti. Temau toki vakai ki ai pe 'e fiema'u ha fo'i kaveinga te Tiriti makehe he taimi temau fakamā'opo'opo ai 'emau fa'ufa'u ha tu'utu'uni (policy) fakaangaanga.

- 2. 'Oku ke loto nai ki he ngaahi tefito'i kaveinga ke fai'akai e pusiakí, 'a ia 'oku mau fokotu'u atu? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?**
- 3. 'Oku 'i ai ha kaveinga ke fai'aki e pusiakí, 'oku ke tui 'oku te'eki ai ke fakakau mai?**
- 4. 'Oku ke tui 'e fiema'u ha fo'i kaveinga makehe mei he te Tiriti ki he founga pusiakí ke fakamono heni?**

Ko hai 'oku lava ke pusiaki'i?

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E toki lava pe ke pusiaki'i ha tama kapau 'oku nau 'i he vaha'a ta'u motu'a.

'E 'ikai lava ke pusiaki'i ha kakai lalahi (adults) 'i he lao 'a New Zealand

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

'I he ta'u kuo'osi, ne mau fakahoko mai 'oku tui e kakai tokolahi 'oku totonu ke fokotu'u 'a e ta'u motu'a taha ke ngata ai 'a hono fai ha pusiaki. 'Oku kehekehe pe fakakaukau 'a e kakai fekau'aki mo e ta'u motu'a ke ngata ai:

- Na'e 'i ai 'a e ni'ihiki tokosi'i na'a nau tui ko e fānau ta'u 16 pe si'i hifo ai 'oku totonu ke ngofua hono pusiaki'i. 'E fenāpasi ia mo e ngaahi lao fāmilī kehe. Fakatātā 'aki eni, 'e 'ikai lava ke tu'utu'uni 'e he lao ke tauhi fakalao 'e ha mātu'a (parenting order) ha taha kuo 'osi ta'u 16.
- Kakai tokolahi na'a nau tui ko e fānau ta'u 18 pe si'i hifo 'oku totonu ke ngofua hono pusiaki'i. 'E fenāpasi ia mo e ta'u fakalao angamaheni 'i Aotearoa New Zealand ni ke hoko ai ha taha ko ha tokotaha lahi (adult). 'Oku toe fenāpasi foki ia mo 'etau 'ū aleapau fakavaha'a pule'anga.

Ko e ni'ihiki tokosi'i pe 'oku nau tui 'oku totonu ke lava 'o pusiaki'i mo e kakai lalahi. Ne nau pehē 'e lava ai ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi vā mahu'inga 'o ha tokotaha lahi kuo pusiaki'i mo e tokotaha na'a ne pusiaki'i iá.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Koe'uhi ko e pusiaki ko hono fokotu'u ha tauhi fakalao fo'ou ma'a ha tamaohi, 'oku mau tui ko e pusiaki 'oku totonu ke nofo 'a e tokangá ki he ngaahi fiema'u 'a e fānaú. 'Oku fenāpasi eni ia mo e ngaahi lao fāmilī kehe pea hōhoa tatau ia mo e taumu'a 'o e pusiaki 'oku mau fokotu'u 'i he peesi 15. 'Oku toe hōhoa tatau pe foki ia mo e 'ū aleapau fakavaha'a pule'anga, hangē ko e konivēsio Children's Convention mo e Hague Convention.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ko hono faka'atā ke pusiaki'i e kakai lalahi ko ha fu'u liliu lahi ia ki he pusiaki. 'E malava ke ne fakatupu ai ha vā fo'ou 'o e tamaohi mo ha'a ne mātu'a 'oku 'ikai kau mai ki ai ha fiema'u ke tauhi 'e he mātu'a ohi 'a e tokotaha ohí.

5. 'Oku ke tui ko e ta'u motu'a taha 'e ngofua ke pusiaki'i ai ha taha koe:

- ta'u 16 PE
- ta'u 18?

Pea ko e ha hono 'uhinga?

Ko hai 'e lava ke ne pusiaki'i ha taha?

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke ta'u 18 pe lahi ange ha taha pea toki ngofua ke ne pusiaki'i ha tama

'Oua 'e ta'ofi ha taha 'oku fiema'u pusiaki koe'uhi ko hono fa'unga fakatupu (sex) pe ko e tūkunga 'o hono ngaahivākehekehe (relationship status).

'Oku totonu pe ke fakangofua 'a e pusiaki ha mātu'a-fono (step-parent)

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ko e Fakamaau'angá 'oku totonu ke nau faitu'utu'uni pe 'e lava ha taha ke ne pusiaki'i ha taha 'o makatu'unga 'i hano vakai'i fakataautaha 'a e kole pusiaki kotoa pe. 'I he lolotonga ni, 'oku tu'utu'uni 'e he laó 'e toki lava pe ha taha ke ne pusiaki'i ha tama koe'uhi ko ha'a na fa'ahinga va, ta'u motu'a, pe fa'unga tupu - tangata pe fefine (sex) pea ko e fakatātā ki ai, ('e 'ikai lava ke pusiaki'i 'e ha tangata ta'emali ha ki'i ta'ahine fefine). 'Oku tui e ni'ihi ko e tu'unga lolotongá 'oku filifilimānako koe'uhi 'oku ne ta'ofi 'e ia e kakaí mei he 'enau kole ke pusiaki'i ha fānau makatu'unga 'i honau nau fa'u fakaenatula mo e 'ulungaanga. Ne nau pehē 'e malava 'e he tu'unga lolotongá 'o ta'ofi ha pusiaki na'e mei kaunga lelei ki he fiema'u 'a e tamaohí pea 'oku totonu ke to'o 'a 'uhinga ko ia.

Na'e kehekehe pe lau 'a e kakaí ki he fakangatangata 'o e ta'u motu'a 'a ha taha pea toki lava ke ne kole ke pusiaki fānau. Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau tui 'oku 'ikai totonu ke 'i ai ha fakangatangata ki he ta'u motu'a, ka ko e tokolahi tahá na'a nau tui 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha ta'u pehē he ko e mahino'anga pau ange ia pe 'oku fakapotopoto fe'unga ke ne fai ha pusiaki. Ko e ni'ihi tokosi'i pe ne nau toe pehē 'oku totonu ke 'i ai ha ngata'anga 'o ha ta'u motu'a taha ke ne malava 'o pusiaki.

'Oku tui e tokolahi ko e pusiaki 'oku fakahoko 'e ha mātu'a-fono pe step-parent 'oku totonu ke fakangofua kae vakai'i fakataautaha pe. Na'a nau pehē ko hono faka'ilonga'i 'e he lao 'a e vā 'o e tamá mo e mātu'a-fono 'oku mahu'inga, tautautefito kapau ko ha taha 'o e ongo mātu'a tononú 'oku 'ikai ha'a ne kākunga mo e mo'ui 'ena tama, pe na'a ne fakamamahi'i 'ene mo'ui. Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē 'oku 'ikai totonu ke faka'atā ha mātu'a-fono ke ne pusiaki'i 'a 'ene fānau-fono. Na'a nau pehē 'oku hanga 'e he 'ū pusiaki ko iá 'o motuhi e fehokotaki 'a e tokotaha 'oku pusiaki'í mei he tafa'aki 'e taha 'o hono fāmili totonu ne fā'ele'i ai, whānau mo e whakapapa.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau pehē 'oku totonu ke a'u 'o ta'u 18 ha taha pea toki ngofua ke kole ke ne pusiaki'i ha tama. 'Oku fenāpasi eni mo e 'ū lao kehe 'oku fakangatangata ai e ta'u motu'á 'o fakatefito 'i he matu'otu'a fe'unga 'a e tokotaha ko iá. 'Oku hōhoa tatau pe ia mo e ngaahi aleapau fakavaha'a pule'anga, hangē ko e konivēsio Children's Convention. 'Oku 'ikai kemau tui 'oku totonu ke ta'ofi 'a e kakaí mei ha'a nau kole ke nau pusiaki koe'uhi ko honau fa'unga fakatupu (sex) pe tu'unga 'o honau fa'ahinga vā kehekehe. 'Oku mau tui 'oku mahu'inga ange ke vakai'i pe 'oku taau ke nau pusiaki'i ha tama. 'Oku mau 'oatu 'i he peesi 36 'a e fakahinohino ki he founa ke vakai'i 'aki ha taha pe 'oku taau ke ne pusiaki'i ha tama.

'Oku mau toe tui 'oku totonu ke 'atā e mātu'a-fono ke nau pusiaki'i 'a e fānau-fono kapau 'e tuha ange ai e fiema'u 'a e tamaohi. 'Oku mau loto ko e ngaahi tu'utu'uni ki he pusiaki fānau 'oku totonu ke fakahoko ia 'o tefito 'i hono vakai'i fakataautaha pe. Ko e toenga e ngaahi fokotu'u 'oku mau sio ki ai, hangē ko e 'ū palani tauhi kehe 'oku totonu ke fai ha sio ki ai (vakai ki he peesi 24), 'oku 'uhinga ia 'e tātaaitaha ke 'i ai ha mātu'a-fono tenau lava 'o pusiaki pea 'e toki lava pe ke fakahoko 'i he taimi 'oku fekau'aki mo e lelei 'a e tamaohi. Ko e ngaahi fokotu'u 'oku mau sio ki ai 'i he 'ene fekau'aki mo e uesia fakalao 'o e pusiki fānau (peesi 40) 'e toe 'uhinga mo ia ki he fehokotaki fakalao 'a e tamaohi ki hono fāmili totonu mo e whānau pea 'ikai malava 'o motuhi.

6. 'Oku ke loto ki he fokotu'u ke toki 'atā pe ki ha taha ke ne pusiaki'i ha tama 'i he 'ene a'u 'o ta'u 18 pe lahi ange? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
7. 'Oku 'i ai ha fokotu'u fakakaukau pe ko ha 'oku tonu pe ngofua ke ne fai ha pusiaki 'oku ke tui 'oku te'eki ai ke fakakau mai?

Pusiaki 'oku kau ai 'a e tupu'anga (culture) kehekehe.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ko e 'ulungaanga mo e fonua tupu'angá 'oku mātu'aki mahu'inga ki a kinautolu 'oku pusiaki'i. Na'e fakahā mai 'e kinautolu na'e motuhia 'enau fehokotaki mo honau 'ulungaanga fakafonuá hili hono pusiaki'i kinautolu, na'a nau fu'u ongo'i mo mo'ui faingata'a'ia tupu mei ai. Ki he kāinga Māori, ko hono pusiaki'i ha taha ki ha fāmili 'oku 'ikai ko ha Māori 'e lava ke motuhia ai 'ene fehokotaki ki hono tupu'anga, whānau, whakapapa mo e tūrangawaewae.

Ne mahino mai 'oku mavaeua 'a e ngaahi fakakaukau pe 'oku totonu ke faka'atā 'e he laó 'a e pusiaki'i 'e ha taha 'oku kehe 'a honau 'ulungaanga mo e to'onga taufatungamotu'a pe fonua tupu'anga ke hoko. Na'e 'i ai e ni'ihī ne nau pehē 'oku 'ikai totonu ke faka'atā ha tama ke pusiaki'i 'e ha kakai mei ha matakali pe tō'onga mo'ui fakafonua kehe, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga ma'ongo'onga ia. 'Oku nau tui 'e hoko ia ke kei lava e 'a e tokotaha 'oku

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

pusiaki'i 'o fehokotaki lelei pe mo e tō'onga mo'ui 'a hono fonua tupu'anga. Kakai 'e ni'ihine nau tui ko hono ta'ofi 'a e pusiaki 'oku fakafehauaki ai 'a e tupu'anga, 'e lava ke mole ai ha pusiaki na'e mei kau lelei taha ki he tamaohi mo 'ene ngaahi fiema'u.

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau sio ki ai

'Oku mau kei fifili pe 'oku totonu ke pehē 'e he laó ko e fakapotopoto mo e lelei tahā ma'ae tamaohi kapau 'e pusiaki'i ia 'e ha famili 'oku tatau 'a honau 'ulungaanga mo e to'onga tupu'angá. 'E mahino leva ai 'a e ala faingata'a 'a hono tauhi e tamaohi ke kei fehokotaki pe mo e 'ulungaanga 'o hono tupu'anga, kapau 'e pusiaki'i ia 'e ha kakai mei ha tupu'anga kehe, ka 'e 'ikai ke mātu'aki ta'ofi 'aupito ai 'a e pusiaki fakafehaufaki faka-tupu'anga (cross-cultural) mei ha'a ne hoko. Kaekehe, 'e lava ke faingata'a 'a hono fakakaukau'i pe 'e lelei ki he tamaohi mo 'ene ngaahi fiema'u, kapau 'e pusiaki'i ia ki ha famili tupu'anga kehe. Fakatātā 'aki eni:

- kapau ko e tamaohi ko 'ene tupu mei ha fāmili 'oku tuifio ai 'a e tupu'anga kehekehe, 'e ngali faingata'a ke ma'u ha taha 'oku kumi pusiaki 'e hōhoa tatau mo e 'ulungaanga fakafonua 'o ha taha pehē.
- ko hono ohi ha tama 'i ha tupu'anga tatau 'e malava ke faingata'a kapau 'oku hanga 'e he 'ulungaanga fakafonua ko iá 'o faka'luma'aki hono tupu'anga.

'I he peesi 47 'oku mau fehu'i ai pe 'e fiema'u 'a e tokotaha kole pusiaki ke 'i ai ha'a ne palani ke matauhi 'aki 'a e 'ulungaanga fakafonua 'a e tamaohi hili 'a e alea pusiaki. Kapau na'e 'osi 'i ai ha fokotu'u pehē, 'e malava ke mahino leva 'oku 'ikai ha 'uhinga ke ta'ofi ai ha pusiaki 'e ha fāmili 'oku kehe 'a honau tupu'anga.

- 9. 'Oku ke tui 'oku totonu ke hanga 'e he laó 'o faka'ai'ai 'a e ke pusiaki'i pe 'a e tamaohi 'e he mātu'aohi mei he fonua pe tupu'anga 'ulungaanga tatau? ? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?**

Ko e hā e me'a kapau 'e tukuatu ke pusiaki'i ha ki'i tokotaha.

Social worker ke ne fakafofonga'i e tamaohi

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke fili ha tokotaha social worker taukei ke ne fakafofonga'i 'a e tamaohi

Ko e social worker ko iá 'oku totonu ke 'osi teu'i lelei mo fe'unga ke ne fakafofonga'i 'a e tamaohi, 'o makatu'unga 'i hono 'ulunganga, tō'onga, tupu'anga, ako mo e taukei ngāue.

'Oku totonu ke 'oange 'e he tokotaha ngāue social woker ki he tamaohi 'a e ngaahi fakamatala 'oku taau mo hono ta'ú fekau'aki mo e 'uhinga 'o e pusiaki, ngaahi me'a 'e hoko pea mo 'ene ngaahi totonu.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo lelei ki ho'o mou fakaha mai 'oku totonu ke faka'ai'ai mo poupou'i 'a e lau 'a e fānau pusiaki. Pehē 'e he kakaí kapau 'oku fu'u kei iiki e fānau pe 'ikai ke nau lava 'o fevahevahe'aki 'enau fakakaukau 'oku totonu ke 'i ai ha taha tau'atāina ke ne fakafofonga'i nautolu. Ne mau toe fanongo foki ki he lau 'a e ni'ihi 'o pehē ko kinautolu 'oku pusiaki'í 'e fiema'u ke lahi e ngaahi fakamatala mo e poupou 'e 'oange ma'a kinautolú lolotonga 'a e alea pusiaki.

Ne mau fanongo ko e kau ngāue social workers 'oku nau kau 'i hono alea'i ha pusiaki 'e 'ikai lava ke nau fakafofonga'i lelei 'a e fiema'u 'a e tamaohi, koe'uhi 'oku nau toe fakafofonga'i foki mo e mātu'aohi 'oku nau kole pusiaki. Ne fokotu'u mai 'e he ni'ihi 'a e fiema'u ke ngāue'aki ha taha mātu'aki tau'atāina pe ke ne fakafofonga'i 'a e tamaohi mo 'ene ngaahi fiema'u.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ne mau fokotu'u atu 'oku totonu pe ke fili ha tokotaha ngāue social worker ke nofo taha pe ia 'o faifatongia ma'ae fānau iiki alea pusiaki. Ko e social workers ko iá 'oku totonu ke hōhoa tatau mo e tamaohi 'oku teu ke pusiaki'i 'i ha'a na meimei sipinga pe tō'onga mo'ui tatau ke faingofua ange ki he tamaohi ke na femahino'aki lelei. 'Ikai ngata aí, ka 'e malava 'e he

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

tokotaha ngāue social worker 'o fakafeangai lelei ki he fiema'u 'a e tamaohi, kau ai mo 'ene ngaahi fiema'u faka'ulungaanga. 'Oku sipinga tatau eni mo e ngaahi fiema'u 'oku 'asi 'i he lao Oranga Tamariki Act mo e Care Children Act.

'E fiema'u 'a e social worker ke ne tokanga'i 'a e tamaohi 'i he ouau alea pusiaki, 'o kau ai 'a hono tokonia ia ke kau mai 'a e tamaohi ke fevahevahe'aki 'ene fakakaukau he taimi 'e fiema'u ai. 'E kau ai mo hono fakapapau'i 'oku 'oange ki he tamaohi ha ngaahi fakamatala 'oku taau mo hono ta'u motu'á fekau'aki mo e pusiaki, ko hono iku'angá mo 'ene ngaahi totonu. 'Oku fenāpasi lelei pe eni ia mo 'emau ngaahi fakakaukau ki he pusiaki, mo hono 'omai e ngaahi totonu mo e fiema'u 'a e fānaú ke uho'aki 'a e lao pusiaki.

9. 'Oku ke loto ke fili mai ha tokotaha ngāue social worker taukei ke nofo taha 'a 'ene faifatongia ke tokanga'i 'a e tafa'aki 'a e tamaohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
10. 'Oku ke pou pou ki he fokotu'u atu ki hono fili ha tokotaha ngāue social worker 'oku hōhoa tatau mo e tamaohi 'o makatu'unga 'i he vāofi mo tatau hona tupu'anga? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
11. 'Oku ke loto ko e tokotaha ngāue social worker 'oku totonu ke ne 'oange ki he tamaohi ha ngaahi fakamatala 'oku taau mo hono ta'u motu'á fekau'aki mo hono alea' 'o e pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko hono fuofua 'ave 'a e fānau ki ha fāmili ke nau nofo kimu'a pea toki tala ha tu'utu'uni pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E lava ke fakangofua 'e he tokotaha ngāue social worker ke 'ave tamaohi 'o nofo fakataha mo e mātu'a 'oku ngalingali te na pusiaki'i ke nofo ai kimu'a pea toki fakahoko 'a e tu'utu'uni pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke fuofua fakangofua 'e he social worker 'a hono 'ave 'a e tamaohi ke nofo mo ha fāmili kimu'a pea toki aofangatuku e tu'utu'uni alea pusiaki. Ke toki hoko eni 'o makatu'unga 'i hono fuofua ma'u ha fakangofua (consent) mei he mātu'a totonu (birth parents) pea ke fiemālie 'a e tokotaha ngāue social worker ki he tu'unga 'o e ongo mātu'a kole pusiaki.

'I he taimi 'e ni'ihi ke ki'i tuai 'a e a'u ki he Fakamaau'anga 'a e kole ohi pe pusiaki. 'E lava 'e he founda ko eni 'o fakapapau'i 'e tokanga'i lelei 'a e tamaohi lolotonga 'a e fakatatali ke tala

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

e tu'utu'uni alea pusiaki. 'Ikai ngata a'í ka 'e lava ai ke ma'u ha taimi fe'unga ke lalanga ai 'a e vā 'o e tamaohi mo e mātu'a kole pusiaki.

12. 'Oku ke loto ki hono 'oange 'a e totonu ki he tokotaha ngāue social worker ke ne fakangofua ha tamaohi ke lava 'o hiki ke nofo mo e fāmili 'oku nau teu ke pusiaki'i iá, kimu'a pea toki tala e tu'utu'uni alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ngaahi fa'ahinga tauhi makehe

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke fakahā 'e he tokotaha ngāue social worker ki he ongo mātu'a totonu:

- ha fa'ahinga tauhi makehe 'oku 'atā pe lava koe'uhi ke na 'ilo ki ai, mo e
- fiema'u ki ha Fakamaaú ke ne fakakaukau'i ha ngaahi founa tauhi makehe kimu'a pea toki tala e tu'utu'uni alea pusiaki.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo 'oku totonu ke 'uluaki fakakaukau'i ha ngaahi founa tauhi makehe kimu'a pea toki tala e tu'utu'uni alea pusiaki. Ko e ngaahi founa tauhi makehé 'oku kau ai 'a e tauhi fakataimi pe (less permanent) 'o hangē ko e tu'utu'uni ke tokanga'i fakataimi (guardianship orders), pe tu'utu'uni tauhi fakataimi (parenting orders). 'Oku tui e kakai 'e ni'ihī 'e sai ange 'a e founa tauhi taimi nounou ia 'i he pusiaki, pea 'e ngali fenāpasi lelei ange ia mo e fiema'u 'a e tamaohi.

Ne mau toe fanongo foki he ni'ihī na'a nau pehē ke toki fika muimui 'a e pusiakí ia. 'A ia 'e malava ke pehē ko e 'ū founa tauhi kehé 'oku totonu ke fai hano fakakaukau'i lelei kimu'a pea toki tala ha tu'utu'uni alea pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko e pusiakí 'oku ne fakahoko 'a e tu'utu'uni ke hoko ai ha liliu ta'emaue'i ki he tu'unga fakalaó 'o e tamaohi. Koe'uhi ko ia, 'oku mau tui 'oku mahu'inga ke 'ilo 'e he mātu'a totonú 'a e ngaahi founa tauhi makehe 'oku 'atā ke ngāue'aki. Ko ia ai 'oku mahu'inga ke fakahoko ki he ongo mātu'a totonú ke na 'ilo ia kimu'a pea toki 'ave 'a 'ena tama ke pusiaki'i.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

'Oku mau tui 'oku totonu ke ne fakahā 'e he social worker ki he mātu'á 'e toe kau foki mo e fakamaaú 'i hono vakavakai'i pe na'e fai ha vakai'i 'o e 'a e ngaahi founa tauhi makehé 'i hono 'oatu ki he fakamaau'anga.

- 13. 'Oku ke loto nai ke fakahā 'e he social workers ki he mātu'a totonú kena 'ilo ki he ngaahi founa tauhi makehe? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?**
- 14. 'Oku ke tui 'oku tonuke tala 'e he tokotaha ngāue social worker ki he mātu'a totonu (birth parents) 'e fiema'u ke 'ilo 'e he Fakamaau pe na'e na'e toe 'i ai ha founa tauhi makehe na'e 'osi vakai'i fakataha mo hono fakahu 'a e kole pusiaki ki he Fakamaau'anga? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?**

Ko hai 'e lava ke kau mai ki he alelea?

Fānau 'oku teuaki pusiaki'i

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke fakalotolahi'i 'e he tokotaha ngāue social worker 'a e tamaohí ke kau 'i he ouau alea pusiaki pea ne lekooti 'a e ange 'ene kau ai mo ha ngaahi fakakaukau te ne vahevahe, 'i he lipooti te ne hiki.

'E lava pe ke fokotu'u ha loea ke ne fakafofonga'i 'a e tamaohi

'Oku 'atā ki he tamaohí ke kau mo vahevahe 'ene fakakaukau 'i he ouau alea pusiaki

'Oku 'ikai fiema'u 'a e tamaohí ia ke loto ki ha felotoi ke pusiaki'i ia

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo 'oku totonu ke 'oange ki he fānau ha faingamālie ke nau kau 'i he ouau alea pusiaki. Tokolahi e kakai na'a nau pehē 'oku mahu'inga ke tokanga'i e ongo mo e fakakaukau 'a e tamaohí 'i he taimi 'oku fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a 'e kau lelei taha ki he 'ene mo'ui mo hono fakapapau'i 'o e tu'utu'uni pusiaki.

Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē 'oku kei iiki e fānau ke nau kau 'i he alea. Na'a nau pehē 'oku totonu ke fai hano siofi e ta'u motu'a 'a e tamaohí pe 'oku matu'otu'a fe'unga ke malava 'o kau 'i he alea.

Ne mau fanongo 'e sai ange ke 'i ai ha taha pou pou mei tu'a ke ne tokoni'i 'a e fānau ke nau kau mo vahevahe 'enau fakakaukau. Na'a nau fokotu'u mai na'a malava pe ha taukei he ngāue 'i he mala'e 'o e mo'ui, pe ko ha tokotaha ngāue social worker, pe tu'ukimu'a he 'ilo ki he tō'onga mo'ui (psychologist), te ne lava 'o fakapapau'i 'oku tūkunga lelei hono tokanga'i e mo'ui 'a e tamaohi. Ko e tokoni ko ení 'e tuha 'aupito mo ha ki'i valevale pe fānau faingata'a'ia fakasino 'oku 'ikai ke nau lava 'o fetu'utaki lelei. Tokolahi foki mo e kakai na'a nau fiema'u e tamaohí ke 'i ai ha tokotaha ke ne taukave'i (advocate) ia 'i he Fakamaau'angá 'oku 'ilo lahi ki he ngaahi ouau 'o e alea pusiaki ke ne tokoni'i ia, 'o 'ikai ngata pe 'ene 'iló 'i he ngaahi me'a fakalao. Na'a nau toe pehē foki 'oku totonu ke 'oange ki he tamaohí 'a e ngaahi fakamatala 'oku taau mo hono ta'u motu'á fekau'aki mo e pusiaki, iku'anga, pea mo 'ene ngaahi totonu.

Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē 'oku totonu ke loto 'a e tamaohí ke pusiaki'i ia, kapau kuo fu'u lahi mo matu'otu'a fe'unga. Na'a nau pehē ko e 'ikai ke fiema'u ke fakaha 'oku loto e

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

tamaohí ki he pusiakí 'e hangē ia ha koloa 'oku tukuatu ke fakatau. Ko e ni'ihī ne 'ikai ke nau tui 'oku totonu ke loto 'a e tamaohí ki hono pusiakí'i ia koe'uhi ko hono 'oange ke fai 'ene tu'utu'uní 'e lava ke ne ongo'i mafasia ai.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ki he lao fo'ou ke ne pou pou'i 'a e fānaú ke nau kau 'i alea pusiakí kapau tenau loto ki ai. Ko e fanongoa e le'o 'o e tamaohí 'e lava ke tokoni ia ki he Fakamaau'angá ki hono fakahoko lelei 'enau tu'utu'uni. 'Ikai ngata ai, ka 'e lava ke fakapapau'i 'oku ongo'i 'e he tamaohí 'oku kau 'i he faitu'utu'uni.

Ko e tokotaha ngāue social worker ko ia 'oku fili ke ne tokoni'i e tamaohí (vakai ki he peesi 25) 'e lelei ki ai he taimi te ne fevahevahe'aki ai e ngaahi fakakaukau 'a e tamaohí 'i he Fakamaau'anga. Ko e kau ngāue social workers 'oku nau taukei he ngāue mo e fānaú mo hono tokoni'i kinautolu ke nau lava 'o fevahevahe'aki 'enau ngaahi fakakaukau. Ko hono hiki e ngaahi fakakaukau 'a e tamaohí 'i he lipooti 'a e social worker, 'e ma'u ai e lekooti ke foki 'o sio ai ki he anga 'ene kau he faitu'utu'uní 'a mui 'i he 'ene mo'uí kapau te ne fiema'u.

'Oku 'i ai e kau loea mataotao 'oku fa'a fili ke nau fakafongā'i 'a e fānaú 'i he ngaahi hopo fāmili kehe. Fakatātā 'aki eni, ngaahi hopo felāve'i mo e fetūkuaki hono tauhi 'o e fānaú pe ngaahi hopo fakatonutonu ki hono tauhi mo tokanga'i kinautolu. 'E lava 'e he loea 'o fakamatala ki he tamaohí e fakahinohino 'a e laó mo fakapapau'i 'oku fakafongā'i lelei hono le'ó ki he Fakamaau'anga. 'Oku toe lava foki e loea 'o hoko ko e tokotaha ke ne taukave'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi. .

Ko hono 'oange 'a e totonu ma'ae tamá ke lea 'i he ouau alea pusiakí 'e ma'u ai e faingamālie 'o e fakamaau' ke fanongo tonu ki ai. 'E malava pe ke nau lea 'i he loto fakamaau'angá pe fakapulipuli pe 'i he loki 'o e fakamaau.

'Oku te'eki kemau fakakaukau'i ha fo'i founa 'e taau ki he fānaú ke nau fakahā 'oku nau loto ki hono pusiakí'i kinautolu. 'Oku hā 'i he ngaahi fakatotolo 'oku fa'a faka'amu e fānaú ke nau kau 'i hono alea'i 'o e pusiakí, ka 'oku 'ikai ke nau fiema'u ke tukuange ke nau fai 'a e tu'utu'uni. Ko e ngaahi founa 'oku mau fakakaukau'i, 'e lava ai ke ne faka'atā e tamaohí ke kau 'i he alea pusiakí, pea ke 'ikai ke mafasia 'i ha'a ne hoko ko e tokotaha faitu'utu'uní ia. 'Oku mau tui 'e hoko ia ke tukungamālie ai 'a e kau mai 'a e tamaohí ki he alea.

15. 'Oku ke pehē 'oku tonu ke fakalotolahi'i 'e he tokotaha ngāue social worker ke kau mai 'a e tamaohí 'i he aleá pea hiki 'ene ngaahi fakakaukau' 'i he 'ene lipooti? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
16. 'Oku ke loto ke fokotu'u ha loea ma'ae tamaohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
17. 'Oku ke loto 'oku totonu ke kau mo lea 'a e tamaohí 'i he ouau alea pusiakí? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
18. 'Oku ke loto pe ke 'oua na'a fiema'u tokotaha kei si'i (child) ke ne loto ki hono pusiakí'i ia? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Mātu'a 'oku nau foaki 'enau fānaú ke pusiaki'i

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E fiema'u ke fuofua loto ('i ha aleapau) 'a e fa'ē mo e tamai totonu ke fai ha pusiaki, tukukehe kapau 'e fakata'e'aonga'i kinaua ia.

'E toki lava pe ke fakahoko e loto 'o e ongo mātu'a totonu ki ha pusiaki hili e 'aho 'e 30 mei hono fā'ele'i 'o e fānau

'E kei lava pe ke holomui (pe fakafoki) 'e he ongo mātu'a 'ena tali ke fai 'a e pusiaki 'o a'u ki he teuteu ke fai e tala e tu'utu'uni fakamuimui taha.

'E lava 'e he Fakamaau'angá 'o ta'ofi ha felotoi (pe 'ikai fiema'u ha felotoi) 'a e mātu'a totonu 'i:

- hano fakahā ki ha taha 'o e ongo mātu'a totonu 'a e pusiaki pea fakatupu ai ha faingata'a'ia lahi ki he tama pe ko e mātu'a totonu 'e taha, PE
- 'oku 'osi lahi fe'unga e ngaahi fakamo'oni ki hono li'ekina, ngaahi kovia pe 'ikai lava 'o fakakakato e fatongia angamaheni mo e tauhi fakamātu'a ki he tamaohi.

He 'ikai lava ke fakata'e'aonga'i 'e he Fakamaau'angá 'a e ma'u e ngofua mei ha mātu'a totonu 'o makatu'unga pe 'i ha 'atamai vaivai pe faingata'a'ia fakasino.

'Oku 'i ai e totonu 'a e mātu'a totonú ke na kau 'i he ouau alea pusiaki mo kau he alea.

Felotoi ke fakahoko e pusiaki

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo 'oku mahu'inga ki he ongo mātu'a ke na kau 'i he faitu'utu'uni ke momoi ha'a na tama ke pusiaki'i. Ko hono 'uhingá 'oku totonu ke ma'u 'e he tamai 'a e totonu tatau 'oku ma'u 'e he fa'ē 'i he ouau alea pusiaki. Tokolahi e kakai na'a na pehē ko hono fakakaukau'i 'o ha tama ke pusiaki'i ko e me'a 'oku ongo pe mātu'aki faingata'a. Na'a nau pehē 'oku totonu ke 'i ai ha poupou makehe ma'ae mātu'a ke tokoni ki he 'enau fakahoko honau loto.

Ne mau toe fanongo foki 'e 'i ai 'a e taimi 'e 'ikai fiema'u ha mātu'a ke nau loto ki ha ohi pe pusiaki ka 'oku tātaitaha pe. 'Oku loto e kakaí ke fakakaukau'i fakataautaha 'a e tu'utu'uni ke 'oua na'a fiema'u 'a e loto 'o e mātu'a totonú. 'A ia 'e mahino ai ko e tu'utu'uni 'e fai ia 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a fakataautaha 'o kau ai 'a hono fakakaukau'i pe ko e ha 'a e iku'anga lelei taha ma'ae tamaohi.

Ne mau fanongo ke 'oua 'e fakata'e'aonga'i 'a e loto 'o e mātu'a totonu koe'uhi pe 'oku nau 'atamai vaivai pe faingata'a'ia fakasino (hangē ko ia 'oku lolotonga hoko). Ko e ngaahi fakatātā eni ki he taimi 'oku pehē 'e he kakaí ke fakata'e'aonga'i e felotoi 'a ha taha 'o e ongo mātu'a, 'o:

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

- kapau na'a na ngāue'aki 'a e fakamamahi pe houtamaki, pe na'a na'e fai ha tō'onga 'e uesia mo ngali matu'utāmaki ai 'a e mātu'a 'e tahá pe tamaohi.
- 'ikai 'ilo e feitu'u 'oku 'i ai, pe
- 'ikai ke ne fiema'u 'e ia ke kau ha me'a.

'Oku kehekehe 'a e anga e vakai 'a e kakaí pe 'oku totonu ke tomu'a loto 'a e mātu'a totonu ki ha pusiaki. Ko e ni'ihi ia na'a nau pehē ko e felotoí 'oku totonu ke fakahoko ia he vave tahá pea ni'ihi ne nau pehē ke tukuange ha taimi fe'unga. Kakai 'e ni'ihi ne nau pehē 'oku totonu ke liliungofua pe ke matali ha feliliu'aki 'e hoko.

Ko e konga lahi e kakai ia ne nau loto ke lava pe 'a e mātu'á 'o fakafoki 'enau felotoi ki he pusiaki. Na'a nau pehē ko e pusiakí 'oku 'i ai hono ngaahi iku'anga 'oku ta'emahino pea 'e ala hoko ai ha liliu e fakakaukau 'a e mātu'a. Na'a nau toe pehē 'e ngali sai ange pe ki he fiema'u 'a e tamaohí ke ohi ia 'e he 'ene mātu'a totonu kapau 'e liliu 'ena fakakaukau. Na'e kehekehe pe anga e vakai 'a e tokolahi ki he taimi 'e 'e lava ai ke fakafoki 'a e felotoi 'a e mātu'a totonu.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui ko e ngaahi tu'utu'uni pe ko hai 'e loto ki ha pusiaki 'oku totonu ke malu'i e totonu 'a e tamaohí ke 'i ai hano fāmili mo hano 'iloa'anga. Kuo mau 'osi fokotu'u 'oku totonu ke felotoi fakatouloua 'a e ongo mātu'a totonu ki he pusiaki, tatau ai pe pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai hona vā pe tu'unga fakalao 'o 'ena tauhi fānau. Ko e fiema'u fakatouloua ko ia 'a e ongo mātu'á ke na loto ki he pusiaki, ko hono fakamahino mai ko e tefito'i fatongia ki he tauhi 'o e tamá 'oku nofo ia 'i honau fāmili' mo e whānau. 'E toe mahino ange ai ko e faitu'utu'uni ki he pusiakí 'oku fakahoko 'o makatu'unga he fiema'u 'a e tamaohí.

Ne mau 'osi fokotu'u ke 'oua na'a loto ha mātu'a ki ha pusiaki kae 'oua leva kuo hili ha 'aho 'e 30 hono fā'ele'i e valevale, 'a ia ko e vaha'a taimi tatau eni 'oku tali 'i he ngaahi vahefonua lahi 'o Australia. 'E ma'u ai heni 'e he mātu'á ha faingamālie mo ha taimi ke na fakakaukau'i lelei ai 'a e ngaahi nunu'a 'o e pusiaki, kau ai mo e ngaahi uesia fakasino mo faka'atamai 'o e feitamá mo e fā'ele. 'E malava ai foki ke tokoni ki hono malu'i 'a e mātu'á mei he mafasia 'i hano tenge ke loto ki he pusiakí lolotonga e taimi fakaakeake 'o 'ene mo'ui.

Ko hono faka'atā ko ia 'a e mātu'á ke fakafoki 'ena felotoí, ko e fakamahino ia ko e pusiakí ko ha liliu fakalao 'oku ta'emaue'i pea te ne lava 'o malu'i ha mātu'a totonu 'e liliu 'enau fakakaukau. 'E fiema'u ke fakakaukau'i fakataha eni mo e ngaahi fiema'u fiema'u ke nofo malu mo hono tokanga'i 'o e tamaohi. Ne mau 'osi fokotu'u 'e lava pe ke fai 'a e fakafoki 'o a'u ki he teuteu ke tala e tu'utu'uni fakamuimui ki he pusiaki.

'Oku mau tui 'oku matu'aki mahu'inga 'a e totonu 'a e mātu'a totonu ke nau loto pe ta'eloto ki ha pusiaki pea ke matu'aki fakakaukau'i lahi mo loloto ange 'aupito kimu'a pea toki to'o 'a e totonu ko ia mei he ongo mātu'a totonu. Kuo mau 'osi fokotu'u 'oku totonu ke toki hoko pe ia kapau 'oku hoko ha taha 'o e ongo mātu'á ko ha fakatupu matu'utamaki'anga ki he tamaohi, pe ko e mo'ui 'a e mātu'a 'e tahá, pe 'oku 'ikai ke lava kakato hona fatongia ki hono tokanga'i 'ena tama. Ka fiema'u ha felotoi mei he mātu'a 'e tahá 'i he hoko ha me'a pehe ni, 'e lava ke

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

hoko ai ha fetōkehekehe'aki ta'e'amanekina. Fakatātā 'aki eni, ko ha ta'eloto ha taha 'i he ongo mātu'a ke 'oua na'a hiki e hingoa 'o e mātu'a 'e tahá 'i he tohita'u 'o e tamaohi.

'Oku mau toe fokotu'u 'oku 'ikai totonu ke fakata'e'aonga'i ha felotoi makatu'unga taha pe 'i he 'uhinga ko e vaivai faka'atamai pe faingata'a'ia fakasino (hangē ko ia 'e kei lava 'o hoko 'i he malumalu 'o e lao pusiaki lolotonga). Fakatātā 'aki eni, kapau 'oku vaivai faka'atamai pe fakasino ha taha. Ko e ngaahi 'uhinga ko iá 'oku filifilimanako pea 'ikai ke fenāpasi lelei mo 'etau ngaahi totonu fakaetangata. Fakatātā 'aki eni, 'i he malumalu 'o e konivēsio 'a e Pule'anga Fakatahtahá ki he totonu 'a e tangatá mo e kakai faingata'a'ia fakasino pe United Nations Convention on the Rights of People and Disabilities.

Kau he ouau 'i he Fakamaau'anga

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Na'a mou fakaha mai 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e mātu'a totonú ke nau kau 'i he ouau alea pusiakí hili hono 'oatu 'ena felotoi 'oku na tali ke fakahoko 'a e pusiaki. 'Oku tui e kakaí 'oku totonu ke tau'atāina pe mātu'a totonú pe te nau kau 'i he ouau alea pusiaki pe 'ikai, 'o 'ikai ke fakamalohi'i, koe'uhi he 'ikai ke nau fiekau kotoa ma'u pe ki ai. 'Oku toe tui foki e kakaí 'oku totonu pe ke lava 'o faka'atā ke vakai'i fakataautaha 'o kapau 'e fiema'u ke fai ia. Fakatātā 'aki eni, 'e 'ikai taau ke kau atu kapau 'e 'i ai ha mātu'a na'a ne ngaahi kovia 'a 'ena tama.

Fakatatau ki he lau 'a e kakaí 'oku totonu pe ke 'i ai ha pou pou mo ha fakamatala ke tokoni ki he mātu'á ke nau kau ki he alea pea ke fakakakato ia kimu'a, lolotonga, mo e hili 'a hono tala e tu'utu'uni alea pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku tonu ke lava 'a e mātu'a totonú ke nau kau 'i he aleá 'i he a'u 'a e kole pusiakí ki he fakamaau'anga. 'E lava ke tokoni ki he Fakamaau'angá ki hono fakakaukau'i pe ko e kole pusiakí ko e lelei taha ia ki he ngaahi fiema'u 'a e tamaohi pe 'ikai 'i ha'a nau fanongo tonu mei he ongo mātu'a totonu. 'E tokoni lahi 'aupito e kau 'a e mātu'a ki he ouau alea pusiakí he 'e malava ke nau hu'ihu'i māmālie atu ai e ongo'i mafasia ki hono momoi 'ena tamá ke pusiaki'i.

19. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fiema'u ke fakatou loto 'a e ongo mātu'a totonu ke fai 'a e pusiakí? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

20. 'Oku ke tui ko hono tali (agreement) 'e he mātu'a totonu ke fai e pusiaki, 'e toki lava ke fai ia hili ha 'aho 'e 30 mei hono fā'ele'i 'o e tamaohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

21. 'Oku ke tui 'oku totonu ke 'atā pe mātu'a totonú ke fakafoki 'ena felotoí 'o a'u ki he teuteu ke tala e tu'utu'uni faka'osi ki he pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
22. 'Oku ke loto pe ke lava 'e he Fakamaau'angá 'o tu'utu'uni ke 'oua 'e fiema'u ha felotoi 'a e ongo mātu'a totonu 'o:
  - a. kapau 'e hoko hono fakahā ki ha taha 'o e ongo mātu'a totonu 'a e pusiaki pea 'e makatu'unga ai ha faingata'a'ia ki he tama pe ko e mātu'a totonu 'e taha? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
  - b. ma'u e fakamo'oni fe'unga ki he li'ekina 'e he ongo mātu'a, ngaahi kovia pe 'ikai lava 'o fakakakato e fatongia angamaheni mo e tauhi fakamātu'a ki he tamaohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
23. 'Oku ke loto ke 'oua na'a malava 'e he Fakamaau'angá 'o to'o 'a e totonu 'a e ongo mātu'a totonu 'o makatu'unga 'ata'atā pe 'i he 'uhinga ko e vaivai faka'atamai pe faingata'a'ia fakasino? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
24. 'Oku ke loto 'oku taau ki he mātu'a totonù ke 'i ai ha'a na totonu ke na kau 'i he ouau alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e kupu kotoa 'o e fāmilí mo e whānau

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku totonu ke tānaki e ngaahi fakakaukau pusiaki 'a e fāmilí mo e whānau 'a e mātu'a totonú ki he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker ki he Fakamaau'anga, tukukehe ka malava ke ne fakatupu 'e ia ha felotomamahi'aki 'oku makātaki'ingata'a ki he tamaohí pe mātu'a totonu?

'E lava ke kau 'a e fāmilí mo e whānau totonú ki he ouau alea pusiaki mo totonu ke nau lea, tukukehe ka malava ke ne fakatupu 'e ia ha felotomamahi'aki 'oku makātaki'ingata'a ki he tamaohí pe mātu'a totonu

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Tokolahi e kakai ne nau pou pou ki hono fakakau mai e fāmilí mo e whānau ki he ouau alea pusiaki. Na'a nau pehē ko 'enau kau ki he ouau alea pusiakí 'e tokoni ia ki he Fakamaau'angá ke fakahoko 'enau tu'utu'uní 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e tamaohi, pea mo tokoni'i foki ia ke kei fehokotaki vāofi mo e fāmilí, whānau, 'ulungaanga mo e 'iloa'anga. 'Ikai ngata aí ka 'e malava ke fakapapau'i 'oku 'i ai mo e ngaahi fokotu'u ki he founga tauhi kehe ke fai ha 'ilo ki ai.

Ko e ni'ihi tokosi'i na'a nau tui 'e lava ke hoko e hoha'a ki he tu'unga malu, 'i hono fakakau mai ki he ouau alea pusiakí 'a e fāmilí mo e whānau, 'i he taimi pe 'e ni'ihi. Ko e kakai ne 'ikai ke nau pou pou ki he kau 'a e fāmilí mo e whānau 'i he aleá na'a nau pehē ko e tu'utu'uni ki he pusiakí 'oku totonu ke fai pe ia 'e he mātu'a totonu. 'Oku nau tui nautolu ka kau 'a e fāmilí mo e whānau 'i he aleá 'e fakatupu fakaongosia ia ki he mātu'a.

Ka ki he tokolahi na'e 'ikai ke nau tui nautolu 'oku totonu ke kau 'a e fāmilí mo e whānau 'i he ma'u ngofua ke fakahoko e pusiaki. 'Oku nau tui nautolu kuo 'osi fe'unga pe 'a e kau mai fāmilí mo e whānau 'i he vahevahe 'enau ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e alea pusiaki. Hangē pe ko ia 'oku 'asi atu 'i 'olunga, fakatatau ki he lau 'a e kakaí ko e fiema'u ke kau 'a e fāmilí mo e fānau he felotoí, 'e ala fakatupu ai ha hoha'a makehe ki he tu'unga malu, pea ne fakatupu ha fetōkehekehe'aki kapau 'e 'i ai ha ni'ihi ia he fāmilí mo e whānau tenau ta'eloto ki ai. Na'a nau toe pehē 'e toe lahi ange taimi 'e fiema'u ke tānaki mai ki he ouau alea pusiaki. Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē 'oku totonu ke kau 'a e loto 'o e fāmilí totonú mo e whānau ki he ouau alea pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ki he kāinga Māori mo e ngaahi matakali kehe, tukukehe 'a e kau 'lulope, ko e tokotaha kotoa pe 'i he kupu 'o e fāmilí mo e whānau 'o lau pe kinautolu hangē ko e ongo mātu'a mo 'ena fānau. Fakatātā 'aki eni, fanga kui, fanga mehekitanga, fanga fa'ētangata mo e fanga tokoua. Ko hono fakakau 'o e fāmilí mo e whānau totonú 'i he ouau alea pusiakí 'oku hā mei

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

ai 'a e laumālie 'o e ngāue fā'ūtaha mo fekoekoe'i. 'Oku ne fakaola e mana mo e fatongia 'o e fāmilí mo e whānau 'i he mo'ui 'a e tamaohi. 'E lava 'e he 'enau kau ki he ouau alea pusiakí 'o tānanki ki ai mo ha ngaahi lelei koe'uhi ko e ngaahi fakakaukau mo e 'ilo tenau foakí 'e malava ke tokoni ia ki hono fakafaingofua'i 'a e faitu'utu'u ni.

Ko hono fakamatala'i 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker e ngaahi fakakaukau 'a e fāmilí mo e whānau fekau'aki mo e ouau alea pusiakí 'e fiema'u leva ke kau ia he kamata'anga pe 'o e alea. 'E tokoni kia kinautolu ke nau 'ilo 'a e tūkuga totonu 'oku 'i ai 'a e mātu'a totonú mo 'ena tama. 'Ikai ko ia pe, ka 'e toe lava foki ke 'omai e fakakaukau 'a e fāmilí mo e whānau fekau'aki mo e ouau alea pusiaki mo fai ha sio pe 'oku 'i ai mo ha ngaahi founga tauhi fānau kehe 'e lava ke ngāue'aki.

'Oku lava 'i he ngaahi founga 'oku mau fokotu'utu'ú ke toe vahevahe 'e he fāmilí mo e whānau 'enau fakakaukau 'i he lea pe 'a nautolu ki he Fakamaau'anga. Fakatātā 'aki eni, 'e malava 'e he fāmilí mo e whānau 'o vahevahe 'enau fakakaukau fekau'aki mo e ouau alea pusiaki pe ha 'ūuni me'a kehe 'oku nau felālāve'i, hangē ko e fetu'utaki mo e tamaohí hili 'a hono pusiaki'i. 'E lava 'e he Fakamaau'angá 'o 'eke ha ngaahi fehu'i mo fekumi ki ha ngaahi fakamatala kehe 'okapau 'e fiema'u.

'Oku mau tui 'e 'i ai pe taimi 'e malava ke 'ikai taau ki he fāmilí mo e whānau ke nau kau 'i he ouau alea pusiaki. Ko e ngaahi vā kehekehe 'o e fāmilí mo e whānau 'e lava pe ke fihitu'u mo faingata'a. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'e ala hoko ha fakatu'utāmaki lahi ia ki he mātu'a totonú pe ko e tamaohí kapau tenau kau mai ki he ouau alea pusiaki. 'Oku 'i he ngaahi founga 'oku mau fokotu'utu'u atu, 'e 'ikai fiema'u ai e fāmilí mo e whānau ia ke nau kau he ouau alea pusiaki kapau te ne fakatupu 'e ia ha felotomamahi'aki pe fakatu'utāmaki ki he mātu'a totonu. 'Oku sipinga tatau eni mo e lēsisita 'o e tohitahu 'i he malumalu 'o e lao Births, Deaths, Marriages and Relationships Registration Act 1995. Ko hono 'uhingá he 'e lava ai ke fai ha tu'utu'uni 'o makatu'unga ia 'i he 'uuni me'a kotoa pe 'oku hoko mo 'ohake fakataautaha pea mo felālāve'i tonu mo e ouau alea pusiaki takitaha.

25. 'Oku ke loto pe ke fakakau e ngaahi fakakaukau 'a e fāmilí mo e whanau 'a e ki'i tamasi'i pe ta'ahine 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker, tukukehe kapau ala fakatupu 'e ia ha felotomamahi'aki 'a e ongo mātu'a totonu? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

26. 'Oku ke loto pe ke 'i ai ha totonu 'a e fāmilí mo e whānau ke nau kau mo fakahā honau lotó 'i he ouau alea pusiakí, tukukehe kapau 'e ala fakatupu 'e ia ha felotomamahi'aki 'a e ongo mātu'a totonu? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e toe ngaahi fokotu'u fakakaukau mo 'eni 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau fiema'u ke fanongo ki ho'o fakakaukau pe ko hai 'oku ke tui 'oku totonu ke fai tu'utu'uni pe 'oku tonu ke fakakau 'a e fāmīlī mo e whānau 'i he ouau alea pusiakī 'o tupu ai ha felotomamahi'aki? 'E fiema'u ke fiema'u ke fai fakapotopoto 'a hono fakahoko e tu'utu'uni ko ia ke fakapapau'i 'e 'ikai ke ne tafunaki ke toe lahi ange felotomamahi'aki. 'Oku mau tui ko e tu'utu'uni 'oku totonu ke fakahoko ia 'e ha potungāue fakapule'anga, Fakamaau'anga, pe ko hono fakataha'i loua.

- **Potungāue Fakapule'anga:** Ko e kau ngāue social workers mei he potungāue fakapule'anga 'oku nau tokanga'i 'a e ouau alea pusiakī 'e malava ke nau faitu'utu'uni pe 'e ala hoko ha felotomamahi'aki. Te nau fengāue'aki mo feongoongoi mo e mātu'a totonú pea mo nau ma'u ai 'a e ngaahi fakamatala mo e tūkunga totonu 'o e alea'i 'o e pusiakī. 'Oku malava 'a e kau ngāue social workers ke nau kau 'i he ouau alea pusiakī 'i he kamata'anga, 'a ia 'e ngali vave ange ai hono aofangatuku ha tu'utu'uni.
- **Ko e Fakamaau'anga:** 'Oku malava 'e ha fakamaau 'o fakahoko ha tu'utu'uni 'i ha felotomamahi'aki na'e tonu ke 'oua 'e hoko.. Ko e kau fakamaau 'oku nau taukei he faitu'utu'uni, pea ko 'enau tu'utu'uni 'oku lahi nofo pe 'i loto he lao. Ka 'e malava pe ke tōmui 'a hono tukuange mai 'e he Fakamaau'angá ha'a ne tu'utu'uni ke kei 'aonga atu ki he fiema'u 'a e fāmīlī mo e whānau. 'Oku 'i ai pe foki mo e matāmama heni he 'e 'i ai e ngaahi fāmīlī mo e whānau te nau ongo'i faingata'a'ia ke nau fehangahangai mo e Fakamaau'anga.

27. Ko hai 'oku ke pehē 'oku totonu ke tu'utu'uni kapau ko e kau mai 'a e fāmīlī mo e whānau ki he ouau alea pusiakī (adoption proceedings) te ne fakatupu ai ha felotomamahi'aki na'e totonu ke 'oua 'e hoko? Hā hono 'uhinga?

Hapū mo e iwi

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ko e ngaahi talatalaifale mei he kāinga Māori 'oku pehē ko hono 'oange ki he whānau, hapū mo e iwi ha ngaahi fakahinohino fe'unga ke fakakau 'i he ouau alea pusiakí 'e malava ke fekāinga'aki lelei ia mo e tikanga Māori.

'I he ngaahi ngāue kehe felāve'i mo e faitu'utu'uni ki he tamariki Māori, ne 'osi fanongo e Pule'angá ia ki he le'o mālohi mei he kāinga Māori fekau'aki mo e ui 'a e Māori rangatiratanga ke tokanga'i 'enau fiema'u. Ne hā mei he fakatotolo fakavavevave 'a e Waitangi Tribunal fekau'aki mo e Oranga Tamariki (WAI 2915) 'oku fakamamafa'i ai 'a e fiema'u ke faka'atā ha ngaahi matapā pe founa kehekehe mo lahi ange ma'ae kāinga Māori ke nau ma'u 'a e mafai mo e pule ki ha ngaahi tu'utu'uni 'e uesia tonu ai kinautolu. 'Oku hā 'i he fakatotolo na'e faí ko e kupu Article 2 'o e Tiriti 'oku ne fakamafai'i mo malu'i 'a e totonu 'a e kainga Māori ke nau tokangaekina mo hono ohi 'a honau to'utangata hoko.

Ko e ngaahi fokotu'u kehe eni 'oku mau sio ki ai

'I he ngaahi fonua 'e ni'ihī 'oku fiema'u ke fakahoko ha talanoa fakatokolahi mo e ngaahi kulupu 'a e kakai tu'ufonua ka 'i ai ha fānau 'oku teu pusiaki'i. Fakatātā 'aki eni, 'oku fiema'u ia 'i New South Wales Australia ke fai ha femahino'aki mo e kulupu fakakomiuniti 'a e kakai tu'ufonua kimu'a pea toki pusiaki'i ha'a nau fānau.

Ko hono fakahoko ha talanoa fakatokolahi pehē ni mo e hapū mo e iwi (pe ngaahi sino hangē ko e iwi) fekau'aki mo hano teuaki pusiaki'i ha fānau Māori mei ha hapu pe iwi, 'e malava ke lelei ange ai 'enau mateuteu ke fai ki he ngaahi fiema'u faka'ulungaanga 'a e fānau ko ia. 'E lava ai ke faka'apa'apa'i ai e fengāue'aki vaofi 'oku 'i he Tiriti pea pou pou'i 'a e founa faitu'utu'uni fakatokolahi 'a e kāinga Māori. 'E lava ke fakamahino ai 'a e totonu mata'ā'ā 'o e hapū mo e iwi ke ngāue'aki e rangatiratanga 'i hono tokanga'i mo malu'i 'a e tamariki 'oku nau whakapapa kia kinautolu.

'Oku mau fiema'u ke 'ilo ho'o fakakaukau pe 'oku fiema'u ke tomu'a fai ha femahino'aki mo e hapū pe ko e iwi 'a e tamaohi kimu'a pea toki pusiaki'i.

28. 'Oku ke pehē 'oku totonu ke tomu'a fai ha femahino'aki mo e hapū pea mo e iwi 'a e tamariki Māori kimu'a pea toki pusiaki'i? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko hai 'oku faitu'utu'uni?

Ko e fatongia 'o e pule'anga, fakamaau'anga, mo e ngaahi va'a ngaue ma'u mafai

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku hokohoko atu 'a e faitu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá 'i he ouau alea pusiaki fakalotofonua.

'Oku hokohoko atu pe mo e fakahoko ngāue 'a e Pule'angá ki hono sivilivivi'i e 'ū ouau alea pusiaki fakalotofonua.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ko e konga lahi 'o e kakai ne 'omai 'enau ngaahi fakakaukau na'a nau pehē 'oku fiema'u ke kau mai 'a e Pule'anga ki hono siofi lelei 'a e ouau pusiaki mo fakapapau'i 'oku malu 'a hono 'ave ha fānau ke pusiaki'i pea mo e totonu fakalao 'a e mātu'aohí ki hono tauhi faka'aho 'o e fānaú.

Tokolahi e kakai na'a nau pehē ko e tataki 'a e Fakamaau'angá 'oku mahu'inga he 'oku potupotumālie mo muimui ki he tu'utu'uni 'a e lao. Na'a nau pehē ko e tu'utu'uni kotoa pe 'a e fakamaau'angá 'oku tonu ke fakahoko, pea tauhi lelei mo e ngaahi fakamo'oní mo e 'ū lekooti. Ne mou fakaha mai ko e 'ūuni tu'utu'uni kotoa pe 'a e fakamaau'angá kuopau ke ne fakama'opo'opo kakato mo mahu'ingamālie ki he kāinga Māori mo 'enau tō'onga mo'ui mo 'enau taufatungamotu'a. Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē 'oku 'ikai totonu ke kau mai 'a e Fakamaau'angá 'i he ouau alea pusiaki, koe'uhi ko e fakamole fakapa'anga.

Na'e 'i ai e konga lahi 'o e kakaí na'a nau pehē ko e tūkia'anga 'o e Oranga Tamariki 'i hono fatongia ko e fakafofonga 'oku ne pule'i e ngaahi ngāue ki he tauhi mo e malu'i 'o e fānaú he ko kinautolu pe 'oku nau toe pule'i 'a e ngaahi ngāue ki he ouau pusiaki. Ne mau fanongo 'oku 'ikai ke sai e sio 'a e kakaí ki he Oranga Tamariki pea 'oku 'ikai ha taha ia 'e lea lelei kia kinautolu. Na'e toe pehē 'e he kakaí 'oku lahi ange tokanga 'a e Oranga Tamariki ki he fiema'u 'a e mātu'aohí 'i he fiema'u 'a e tama 'oku teuaki ke pusiaki'i.

Ne mau fanongo ai ko e fatongia 'o e Pule'angá 'i he ouau alea pusiaki 'e malava ke tānaki mai ki ai mo ha ngaahi kupu fengāue'aki kehe 'oku 'ikai ha'a nau pīkinga ki he pule'angá ka kuo 'osi fakamafai'i kinautolu. Ne pehē 'e he kakaí 'e malava ke 'atā ai heni ha ngaahi fa'unga ngāue 'oku fakapatonu pe ki hono tokanga'i e fiema'u 'a e mātu'a totonu (tautefito ki he ngaahi fa'ē) 'i ha founga 'oku 'ikai lava 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni angamahení 'o fakahoko. Kakai 'e ni'ihi na'a nau tui ko e founga pusiaki faka-Māori ko iá pe ko e whāngai 'e lelei ange ai hono tokanga'i e ngaahi fiema'u 'a e kāinga Māori.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ko e toengá ne nau fakafepaki'i mālohi 'a e fatongia 'o e 'ū va'a ngāue ma'u mafai. Ne nau sio nautolu ki he ngaahi va'a ngāue 'oku nau faka'ai'ai 'enautolu ha kaveinga fakakomesiale 'o e pusiakí pea 'e sai pe ia ki he mātu'aohi. 'Oku pehē 'e he kakai ia ko ení 'oku 'ikai ke nau tui 'e malava 'e he ngaahi va'a ngāue ma'u mafai 'o fakahoko 'enau ngāué ki he fiema'u 'a e tamaohi.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui mautolu 'oku taau pe ia ki he Fakamaau'angá ke hokohoko atu 'enau faitu'utu'uni ki he pusiaki fakalotofonua. 'Oku ma'u 'e he Fakamaau'angá ia 'a e tu'unga fakalao mo e fa'unga tānaki fakamatala mo faifale'i 'oku mālohi. Ko ha sino faitu'utu'uni 'oku 'ikai filifilimānako pea mo taukei hono fakakaukau'i lelei e 'ū tu'utu'uni lao fāmili kehe, hangē ko e tu'utu'uni tauhi mo tokanga'i fakalao 'o e fānau. Ko e 'ū fokotu'u kehe 'oku 'oatu 'i he tohi ni te ne fakapapau'i 'oku ma'u 'e he Fakamaau'angá 'a e ngaahi fakamatala tonu ke mahino ange 'a hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni.

'Oku mau toe tui foki ke tuku pe hono tokanga'i 'o e 'ū founga sivisivi'i mo fakangāue ke fakahoko pe 'e he ngaahi va'a fakahoko fatongia 'a e pule'anga. 'Oku mahino pe kia kimautolu 'oku 'i ai e kakai 'oku 'ikai ke nau tui tatau mo e fokotu'u ko eni. Kaekehe, 'oku mahu'inga ke hanga 'e he founga pusiaki fānau fo'ou' 'o ne malu'i e ngaahi fiema'u 'a e fānau. Ko e ngaahi va'a ngāue 'a e pule'angá 'oku nau taliui ki he kakai pea mo faipau ki he ngaahi tu'utu'uni fa'u lipooti 'oku 'ikai ha toe kalo mei ai. Ko e 'ū kupu fekau'aki 'oku nau lolotonga kau 'i he ouau alea pusiakí kuopau ke nau ngāue ke fakapapau'i 'oku tokangaekina e ngaahi fiema'u 'a e fānau, neongo 'a e fehangahangai mo e tu'utu'uni 'a e lao lolotonga. 'Oku 'i ai pe manavasi'i na'a ko hono faka'atā 'o e ngaahi sino tokoni mei tu'á ke nau fakahoko e 'u fatongiá 'e malava ke uesia ai e ngaahi tu'utu'uni kuo 'osi fakahoko 'e 'ikai malu ai e 'ū totonu 'a e fānau.

29. 'Oku ke loto ke kei hoko atu 'a e fai fatongia 'a e Fakamaau'angá ke hokohoko atu 'enau pule ki he faitu'utu'uni he ouau alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

30. 'Oku ke tali pe ke hoko atu 'a hono ngāue'aki 'a e Pule'angá ke nau sivisivi'i e ngaahi fatongia 'i he ouau alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Tokoni 'a e Oranga Tamariki ki he pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E fiema'u 'a kinautolu ko ia 'oku kole pusiaki ke nau femahino'aki mo e Oranga Tamariki kimu'a pea toki fakahū 'enua tohi kolé ki he Fakamaau'anga.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

'Oku 'i ai e ni'hi 'oku alea'i fakalotofale pe 'a e pusiaki pea nau taloa hangataonu pe 'enua kole pusiaki ki he Fakamaau'anga. Kapau 'oku 'i ai ha kole pusiaki ne taloa hangatonu pe ki he Fakamaau'anga, 'oku 'ikai ke fai ha fengāue'aki 'a e mātu'aohí mo e Oranga Tamariki. 'I he ngaahi kole pusiaki 'oku taloa hangatonu, 'oku numi'ii ai e taimí ia 'o nounou ange, pea hangē ko ia ne mau fanongo ai he taimi talanoa mo e kakaí 'e lava ke hoko ai ha ngaahi faingata'a'ia. 'E lava ke tupu ai ha matu'utāmaki'anga ki he tama 'oku teuaki pusiaki'i.

Kaekehe, ne mau toe fanongo pe he ngaahi fāmili 'oku nau fiefia pe nautolu 'i hono alea'i fakalotofale 'o e pusiaki. Ne nau pehe 'e nautolu ko e ngaahi keisi pehē ia 'e 'ikai fiema'u ke toe fai ha talanoa ia mo e Oranga Tamariki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau fokotu'u 'oku totonu ke tomu'a fengāue'aki 'a e mātu'aohi mo e Oranga Tamariki kimu'a pea toki fakahū ha kole ki he Fakamaau'anga. 'E hanga 'e he founa ko ení 'o fakapapau'i 'oku tomu'a vakavakai'i lelei e tu'unga falala'anga 'a e mātu'aohí kae pehē ki he tu'unga malu mo e ngaahi fiema'u 'a e fānaú 'i he ouau alea pusiaki. 'E lava ai heni ke ne 'oange kia kinautolu 'oku kole pusiaki ha ngaahi tokoni 'oku lahi ange mei he Oranga Tamariki ke lava 'o mahino 'a e natula makehe 'o e tauhi fānau pusiaki pea pehē ki he pou pou ke lava 'a e fetu'utaki mo e fāmili totonu. 'Ikai ngata aí foki ka ke toe fakapapau'i 'oku 'i ai ha taimi fe'unga ke fakakakato ai 'e he Oranga Tamariki 'a hono sivilivi'i e tu'unga taau 'a kinautolu 'oku kole pusiaki, 'a ia 'e mahino ai honau tu'unga falala'anga pea mo hono 'ave 'a e fānau ki ha nofo'anga 'oku taau.

Ko e fiema'u ke nau fengāue'aki mo e Oranga Tamariki 'e toe ala lava ke malu'i ai 'a e mātu'a totonú mei he mafasia hono fakakaukau'i ke tali ha kole pusiaki.

31. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fengāue'aki 'a e mātu'aohi mo e Oranga Tamariki kimu'a pea fakahū e kolé ki he Fakamaau'anga? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e hā 'a e founnga 'oku fai'aki e faitu'utu'uni?

Kuopau ke tuha mo taau 'a e mātu'aohi

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke fiamālie 'a e Fakamaaú 'oku taau fe'unga 'a e mātu'aohi kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni pusiaki.

Ko e tu'utu'uni 'a e fakamaaú ki he tu'unga taau fe'ungá 'oku totonu ke fai ia 'o makatu'unga 'i he fakamatala mo e lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker pea mo ha toe ngaahi fakamatala kehe 'e 'oatu ki he Fakamaau'anga.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Na'a mou fakahā mai 'oku totonu ke liliungofua mo fakafaingofua pe 'a e tu'utu'uni ko hai 'oku taau fe'unga ke ne fai ha pusiaki. 'E faingofua ai heni 'a hono tala pe ko hai 'a e mātu'aohi 'oku "taau" 'i he keisi takitaha pea mo toe faingofua foki 'a hono faka'uhinga'i 'a e "taau fe'unga" 'i he kaha'u. Tokolahi e kakai na'a nau pehē ko e fa'unga lolotonga ki hono sivilivivi 'aki e taau fe'unga 'oku 'osi tu'u lelei pe ia.

Ne mou fakaha mai ko e hoha'a ke malu'i 'a e fānauohi 'oku makatu'unga ia 'i he lekooti faihia, hisitolia fakamamahi he fāmili pe ngaahikovi'i e fānau, pea mo e hulu'u'a e ma'u 'olokaholó mo e faito'o konatapu pea 'oku totonu ke kau ia 'i hono ta'ofi ha taha 'oku fihia 'i hono vakavakai'i pe 'oku taau ke pusiaki. Ne mau toe fanongo foki ko e ngaahi 'isiu fekau'aki mo e mahamahaki mo e lahi e pa'anga hūmai 'oku totonu ke kau mo ia he ngaahi me'a ke fai'aki 'a e sivilivivi'i. Kaekehe, kakai tokolahi ne nau pehē 'oku fiema'u pe ke 'i ai e liliungofua mo fakapotopotó he taimi 'e fakahoko ai 'e he Fakamaau'angá 'ene tu'utu'uni ki he taau fe'unga.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'I hono fakakaukau'i ha kole pusiaki, 'e fiema'u ke fiamālie 'a e fakamaaú 'oku 'atā 'a e mātu'aohi ke nau pusiaki (vakai ki he peesi 18).

Kapau 'oku nau 'atā ke pusiaki, 'oku mau tui 'oku totonu ki he fakamaaú ke fiamālie ko e mātu'aohi 'oku taau ke nau pusiaki. 'Oku 'ikai kemau tui 'oku totonu ke 'i ai ha ngaahi fiema'u pau ke tu'u 'i he laó koe'uhi kae lava ai 'o ofe'ingofua mo feliuliuaki ai ha tu'utu'uni 'a e fakamaau'anga. 'Oku fenāpasi eni ia mo e lao lolotonga. 'Oku mau fokotu'u 'oku totonu ke

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

kau he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker, mo ha toe fakamatala kehe 'e 'oatu ki he Fakamaau'angá 'a 'ene tu'utu'uni pe 'oku taau fe'unga 'a e mātu'aohí pe 'ikai.

32. 'Oku ke loto ke 'uluaki fiemālie 'a e fakamaau pe 'oku taau fe'unga 'a e mātu'aohí kimu'a pea toki fakahoko 'ene tu'utu'uni? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
33. 'Oku ke loto ke kau 'a e lipooti 'a e social worker 'i hono fakakaukau 'i 'e he fakamaau pe 'oku taau fe'unga ha taha kole pusiaki pea mo ha toe fakamatala kehe pe? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku totonu pe ke 'i ai ha lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker fekau'aki mo e fānaú 'i he tohi kole pusiaki.

Kuopau ke kau 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker 'a e:

- kau mai e tamaohí ki he alea, kau ai mo ha'a ne ngaahi fakakaukau te ne vahevahe
- taau fe'unga 'a e mātu'aohi
- fakakaukau 'a e fāmili totonu mo e whānau totonu
- mo e fakamatala ki he 'ulungaanga mo e tō'onga fakafonua mo e tupu'anga 'a e tamaohi

Ko hono sivilivili ko ia pe 'oku taau fe'unga 'a e kole pusiaki 'oku fakakau 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker 'oku totonu ke tuku ke tau'atina pe hono alea 'i 'e ha kau taukei, kae 'ikai ke fekau 'i 'e he lao.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ko e lipooti 'a e tokotaha social worker 'oku totonu ke kakato pea ke fakakau ai 'a e ngaahi me'a kehekehe fekau'aki mo e kaveinga.. Na'e pehē 'e he kakaí 'oku totonu ke kau ai 'a e ngaahi palani ke hoko atu 'a e fehokotaki mo e faka'uto'uta 'i he hili 'a e fā'ele. Na'a nau toe pehē 'oku totonu ke fakamahino ai pe anga fēfē 'a e fetu'utaki 'a e mātu'aohí mo e tamaohí fekau'aki mo e pusiaki, pea mo fakahā ke nau 'ilo 'enau totonu ke ma'u 'aki 'a e fakaikiiki 'o e lesisita fā'ele'i. Ne mau toe fanongo foki ko e lipooti 'oku totonu ke fakamahino ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e tamaohí fakatatau mo hono 'ulungaanga fakafonua pea mo hono tokanga'i, kaepehē ki he fakakaukau 'a e kupu kotoa 'o e fāmili mo e whānau.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Ko e ni'ihi tokosi'i pe ne nau fokotu'u 'oku totonu ke kehe pe lipooti makehe 'a e tokotaha ngāue social worker; lipooti 'e taha ki he ngaahi fiema'u 'a e tamaohi mo e tu'unga 'a hono fāmili, pea taha leva ki he mātu'a kole pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku fiema'u 'e he lao pusiaki Adoption Act 1955 lolotongá ke 'i ai ha lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker 'i he tohi kole pusiaki, kae 'ikai fiema'u ha fakamatala fakaikiiki ke kau ai. 'Oku mau tui 'oku totonu ke hanga 'e he laó 'o fekau'i 'a e 'uuni me'a ke fakakau 'i he lipooti. 'Oku totonu ki he tokotaha ngāue social worker ke ne lipooti e kau 'a e fānaú 'i he ouau alea pusiaki, kau ai mo ha ngaahi fakakauka te ne vahevahe. 'Oku fenāpasi pe ia mo e ngaahi fakahinohino 'o e pusiaki 'oku mau fakakaukau ki ai 'oku tuku atu he peesi 15.

'Oku totonu ke kau 'i he lipooti 'a e taau fe'unga 'o e mātu'aohi, anga e fakakaukau 'a e kupu kotoa 'o e fāmili mo e whānau 'a e fānaú, pea mo ha toe fa'ahinga fakamatala pe fekau'aki mo e tamaohi. 'E tokoni eni ki he fakamaaú ke ne mahino'i kotoa 'a e 'uhinga 'o e kole pusiaki mo tokoni ki he 'ene faitu'utu'uni. 'Oku mau tui ko hono sivilivivi 'o e taau fe'ungá 'oku totonu ke tuku ke tau'atāina pe hono alea'i, kae 'ikai ke ngāue'aki ha ngaahi tu'utu'uni kuo 'osi fakatoka mei mu'a. 'E fakafiemālie ange ia, malava ke ofe'ingofua 'a hono fai e sivilivivi fakataha mo e 'alu 'a e taimi, pea mo 'atā 'a hono vakavakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai e fāmili takitaha.

Ko e kau ngāue social workers 'oku nau taukei he ngāue mo hono tokonia 'a e fānaú 'i he 'enau kau mai ki he ouau alea pusiaki. Ko e fiema'u ko ia ke fakakau mai e tamaohi mo 'ene ngaahi fakakaukau ke lekooti 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker 'e tokoni ia ki hono tataki e founga ngāue lolotongá ke maau ange pea mo ha faitu'utu'uni 'oku mahu'ingamālie. 'E fenāpasi tonu eni mo ha founga 'oku nofo e tokangá 'i he fiema'u 'a e fānaú ke kau 'i he lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker. 'E lava ai ke foki e tamaohi ki he kuohilí 'o sio he anga 'ene kau 'i hono alea'i ke pusiaki'i iá he 'ene tupu hake, kapau te ne fiema'u.

34. 'Oku ke loto mo tui 'oku totonu ke nofo e tokanga e lipooti 'a e tokotaha ngāue social worker 'i he fiema'u 'a e fānaú pea mo kau ai e 'uuni me'a 'oku fekau'aki mo 'ene kau ki he alea, taau fe'unga 'a e mātu'aohi, ngaahi fakakaukau 'a e fāmili mo e whānau mo e 'ulungaanga fakafonua? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

35. 'Oku ke loto 'oku totonu ke tuku ki he kau taukei mo poto'i ngāue ke nau fakahoko tau'atāina 'a hono sivi'i pe 'oku tuha mo taau 'a e mātu'aohi? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko hono ma'u e ngaahi fakamatala kehe

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku ma'u 'e he Fakamaau'angá 'a e mafai ke ne fekau'i ke 'omai ha lipooti fekau'aki mo e ngaahi ouau 'o e tupu'anga mo e tō'onga mo'ui fakafonua.

'Oku ma'u 'e he Fakamaau'angá 'a e mafai ke fekau'i ke 'omai ha lipooti mei he toketā sino, toketā 'atamai pe toketā tō'onga mo'ui.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo 'oku totonu ke malava 'a e Fakamaau'angá 'o 'omai ha ngaahi fakamatala 'oku lelei ange ke tokoni ki hono fakahoko'aki 'ene tu'utu'uni. Fakatatau ki he lau 'a e kakaí na'a nau pehē 'e 'aonga lahi ha ngaahi fakamatala 'e ma'u mei he lipooti 'a e kau taukei he ngaahi mala'e kehekehe pea mo e loea 'oku ne fakafofonga'i e tamaohi (pe ha taha taukei tatau mei tu'a). Na'a nau toe fokotu'u ke faka'atā e Fakamaau'angá ke malava 'o fanongo ki he ngaahi fakamo'oni mei he kakai 'i tu'a he alea pusiaki 'oku 'i ai ha'a nau pīkinga mo e tamaohi. Ne mau fanongo ko hono faka'atā ení 'e malava ke malu'i ai e tamaohi mei hono pusiaki'i ki ha 'api 'oku 'ikai taau fe'unga.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke ma'u 'e he Fakamaau'angá 'a e 'ūuni naunau ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi fakamatala ke makatu'unga ai 'enau faitu'utu'uni ki ha kole pusiaki. Ke fakapapau'i 'oku hoko eni, ne mau fokotu'u atu 'oku totonu ke malava 'a e Fakamaau'angá 'o fekau'i ha 'ū lipooti kehe ke fa'u 'o 'oange ki ai. Ko e 'ū lipooti ko iá 'e malava ke ma'u fakamatala lahi mei ai 'a e Fakamaau'angá fekau'aki mo e 'uuni me'a 'oku fekau'aki mo e tamaohi, hangē ko hono puipuitu'a faka'ulungaanga, tu'unga 'ene mahino'i 'a e ouau kole pusiaki, pe ko ha ngaahi me'a fakafaito'o felāve'i mo ia. 'Oku fenāpasi pe eni mo e 'ū mafai 'oku ma'u 'e he Fakamaau'angá 'i he ngaahi keisi lao fāmili kehe.

36. 'Oku ke loto 'oku totonu ke malava 'a e Fakamaau'angá 'o fekau'i ke ma'u mai ha ngaahi lipooti fekau'aki mo e tō'onga mo'ui mo e tupu'anga, mo'ui lelei fakasino, 'atamai mo e 'ulungaanga ? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ngaahi alea tauhi makehe

Ko e fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko e ngaahi alea tauhi makehé kuopau ke fiemālie ki ai 'a e Fakamaau'angá ne 'osi vakavakai'i kimu'a pea fakahoko ha tu'utu'uni ki ha kole pusiaki.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Tokolahi taha e kakai mo e 'ū kautaha ne mau fanongo kia nautolu na'a nau loto 'oku totonu ke 'uluaki vakavakai'i 'a e ngaahi alea tauhi makehe kimu'a he tala tu'utu'uni, koe'uhi 'e hanga 'e he pusiaki 'o liliu e tu'unga fakalao 'a ha taha, Konga lahi e pou pou ki ha ngaahi alea tauhi makahe na'e fehokotaki ia ki he uesia fakalao 'o e pusiaki, 'a ia 'oku ne motuhi 'e ia 'a e fehokotaki 'a e tamaohi mo hono fāmili.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui ko e kau Fakamaau 'oku fiema'u ke nau fiemālie kuo 'osi vakai'i 'a e ngaahi founa tauhi makehé kimu'a pea toki fai ha kole pusiaki. Ko e sio ko ia ki he ngaahi founa tauhi makehe 'oku 'atā 'e tokoni ia ki he fakamaau ke ne fakakaukau'i pe ko e pusiaki ko e founa tauhi lelei tahá ia pea tuha mo e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi.

Neongo ko e ngaahi founa 'oku mau fokotu'utu'ú 'e malava ke toe liliu ai 'a e tu'unga fakalao 'o e pusiaki koe'uhi ke kei lava 'a e tamaohi 'o fehokotaki lelei mo 'ene mātu'a totonu, te ne kei liliu pe 'e ia 'a e tu'unga fakalao 'o e tamaohi 'i he toenga 'ene mo'ui. Ko 'emau fokotu'ú 'a mautolu te ne fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo hono tauhi 'o ha tamaohi te ne tanumaki 'a 'ene ngaahi fiema'u. Mahalo pe 'e fekāinga'aki lelei ange ia mo e te ao Māori, he ko e ngaahi founa kehé 'e lava pe ke vakavakai'i 'e 'ikai ke ne uesia e whakapapa 'a e tamaohi.

37. 'Oku ke loto 'oku totonu ke fiemālie 'a e Fakamaau'anga kuo 'osi vakavakai'i 'a e ngaahi alea tauhi kimu'a pea toki fakahoko ha tu'utu'uni? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e hā e totonu fakalao 'o e pusiaki?

Tu'utu'uni aofangatuku 'o e pusiaki

Ko e fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Kuopau ke fakahoko 'e ha fakamaau 'a e tu'utu'uni aofangatuku, tukukehe kapau te ne vakai 'e lelei ange ha tu'utu'uni fakataimi 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e alea.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ka fiema'u ha tu'utu'uni fakataimi ke fakahoko kimu'a 'i ha aofangatuku 'o ha kole pusiaki 'oku 'ikai hano 'aonga 'o'ona. Fakatatau ki he lau 'a e kakaí ko hono toe fakalōloa atu e ngāue 'oku 'ikai fiema'u ia. Na'a nau toe pehē 'oku 'ikai ha 'uhinga lelei ia ke toe fakalōloa e ngāue koe'uhi 'oku 'ikai ha toe tokoni makehe ia 'e ma'u 'e he mātu'aohí lolotonga e vaha'a taimi ko ia.

Ne fakahā mai 'e he kakaí ko e taimi 'oku fakatatali ai ki ha tu'utu'uni aofangatuku 'e lava ke tupu ai ha hoha'a ki he tamaohí, mātu'a totonu, mo e mātu'aohi. 'Ikai ngata ai, ka 'e lava ke tupu ai ha ilifia na'a fakafoki e tamaohí ia mei he mātu'aohi.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui ko hono 'uluaki fakahoko ha tu'utu'uni aofangatuku 'e taau pe ia 'i he ngaahi kole pusiaki lahi. 'E mahino mo papau ai 'a e me'a kotoa pe kia kinautolu na;a nau kau he ouau alea, 'a ia 'e tokoni lahi 'aupito ki hono fakatupulekina e vā lelei 'o e tamaohí mo e mātu'aohi.

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau vakai ki ai, ko hono faka'atā ke lava 'o ma'u 'e he Fakamaau'angá ha ngaahi fakamatala 'oku lahi ange ke tokoni ki hono fakakaukau'i pe 'oku taau pea ko kinautolu 'oku kole pusiakí kuo nau 'osi fou mai 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni mo hono sivilivivi'i mo teu'i ai kinautolu. 'E malava ke toe ma'u ai 'e he mātu'a totonú ha taimi fe'unga ke fakakakato ai 'ena felotoí kae 'ikai ko e lao lolotonga, pea kei malava pe 'o fakafoki 'ena felotoí kapau 'e liliu 'ena fakakaukau kimu'a pea tala e tu'utu'uni.

'E lava pe ke 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'e kei fiema'u ke 'uluaki fakahoko ha tu'utu'uni fakataimi. 'Oku mau fiema'u ke 'omai ha'o lau pe ko fē taimi 'e fiema'u ke ngāue'aki ai ha tu'utu'uni fakataimi.

Fakatātā 'aki eni, 'e 'i ai pe ngaahi kole pusiaki 'e fiema'u ai ha tu'utu'uni fakataimi ke ma'u ha faingamālie ke fakakakato ai 'a e ngaahi aleapau fakafetu'utaki.

38. 'Oku ke loto mo tali 'oku totonu ke fakahoko pe 'a e tu'utu'uni aofangatukú he meimei kole pusiaki kotoa? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
39. Ko fē taimi 'oku ke pehē 'e lelei ke ngāue'aki ai ha tu'utu'uni pusiaki fakataimi (interim adoption)?

Ko e iku'anga fakalao 'o ha pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Hili e kakato ha alea pusiaki ko e mātu'a totonú mo e mātu'aohí 'e fakatou hoko pe kinaua ko e mātu'a tauhi fakalao 'o e fānau

Mātu'aohi:

- te na hoko ko e tauhi fakalao 'o e tamaohi, kau ai 'a hona ngaahi ngafa, mafai, totonu mo e fatongia, pea mo hono tokanga'i faka'aho 'a e tamaohi
- na fakakakato e ngaahi me'a fakapa'anga ki hono tauhi 'o e tamaohi

Ko e ongo mātu'a totonú (birth parents) 'e 'ikai ke na toe hoko ko e tauhi fakalao 'o e tamaohi pea 'ikai ke na toe kaunga ki hono fakakakato e ngaahi fiema'u fakapa'anga ki hono tauhi 'o 'ena tama

'E lava ke ma'u pe 'e he tamaohí 'a e tu'unga sitiseni tatau mo 'ene mātu'a totonú pea mo e mātu'aohi

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Konga lahi e kakai na'a mau fanongo ki he 'enau lau fekau'aki mo e tu'unga fakalao 'o e pusiaki na'a nau fiema'u ke liliu. 'Oku tui e kakaí 'oku 'ikai totonu ke hanga 'e he laó 'o motuhi e fehokotaki fakalao 'i he vā 'o e mātu'a totonú mo e tamaohi. Ki he kāinga Māori, ne mau fanongo ko e whakapapa 'o e tamaohí 'oku mahu'inga 'i he tikanga pea 'oku totonu ke hā mahino mai ki tu'a 'i he lao pusiki.

Kaekehe, ne mau toe fanongo ko epusiaki 'oku totonu ke fakahā mahino ai 'a e ngaahi fatongia 'o e mātu'aohí ki hono tokanga'i 'o e tamaohi. 'E lava ke ma'u ai heni 'a e malu mo e ma'uma'uluta fakatou'osi ki he tamaohí mo e mātu'aohi Ne mau toe fanongo lelei ko e mātu'aohí 'oku totonu ke na tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e tamaohi.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ki he tamaohi ke malava 'o kei tauhi hono vā fakalao ki he 'ene mātu'a totonu, pea mo ha vā 'oku fo'ou ki he 'ene ongo mātu'aohi. 'E hoko eni ke ne pukepuke e totonu 'a e tamaohi ki hono 'iloa'anga mo e fehokotaki ki hono fāmili, pea ne 'omai foki e 'amanaki lelei mo e nonga ki hono vā mo e fāmili fo'ou. 'Ikai ngata aī ka 'oku toe fenāpasi tonu eni mo hono ngāue'aki 'o e pusiaki tau'atāina na'e fa'u 'i he ta'u 'e 30 kuo hili.

'Oku fenāpasi ange 'a e founa ko eni mo e fakakaukau'i 'o e fāmili mo e tauhi fānaú 'i he tikanga Māori, 'a ia 'oku malava ke fevahevahe'aki e ngaahi fatongia tauhi fānaú ka ko e fehokotaki mo e fāmili totonú mo e whānau 'e 'ikai liliu.

'Oku mau tui ko e lelei taha ki he ngaahi fiema'u 'a e tamaohi ke 'oange ki he mātu'aohi 'a e ngaahi fatongia angamaheni 'oku felālāve'i mo e tauhi fānaú, kau ai 'a hono tokanga'i faka'aho 'a e tamaohi. 'E malava foki ke 'oange ai ki he mātu'aohi 'a e fatongia ki hono fakapapau'i 'a e, pe, 'uuni me'a mahu'inga 'e hoko ki he tamaohi. Fakatātā 'aki eni, feitu'u 'e nofo ai, fairo'o mo e ako ke hū ki ai.

Na'a mau fokotu'u 'oku totonu ke nofo pe fatongia ki hono fakakakato e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e tamaohi 'i he mātu'aohi, he 'oku fenāpasi lelei pe ia mo e lao lolotonga. 'Oku mau toe tui foki 'oku totonu ke kei ma'u pe 'e he fānauhí 'enau totonu tangata'ifonua mei he ongo faha'i mātu'á fakatou'osi, 'o hangē ko ia 'i he lao lolotonga. 'Oku fenāpasi lelei ia mo e ngāue 'oku mai fai ki he fokotu'utu'u lao fo'ou, he 'oku ne fakamahino pe e tu'unga fakalao fehokotaki 'a e tamaohi ki he 'ene mātu'a totonu pea mo 'ene totonu ke 'ilo ki hono 'iloa'anga.

'Oku mau toe tui foki ko e tauhi fānaú mo hono 'uuni fatongia 'oku totonu ke to'o ia mei he mātu'a totonu. 'Oku ne fakamahino mai 'oku hanga 'e he pusiaki 'o fa'u ha vā fāmili 'oku tolonga mo fuoloa 'i he vaha'a 'o e mātu'aohi mo e tamaohi. 'Oku ne 'omai ai ha 'amanaki lelei ki he tokotaha kotoa na'e tokoni pea 'oku ho'ata mei ai 'a e founa pusiaki 'oku mau fokotu'ú.

'Oku mau tui ko e fānauhí 'oku totonu ke nau kei ma'u 'a e tangata'ifonua tukufakaholo mei he ongo mātu'á fakatou'osi, mātu'a totonu mo e mātu'aohi, 'o hangē pe ko ia 'oku lava 'i he malumalu 'o e lao lolotonga.

40. 'Oku ke loto ki he ngaahi founa 'oku mau fokotu'u atu ki he lao fo'ou 'o e pusiaki 'a ia:

- a. ko e totonu ki hono tauhi faka'aho 'o e tamaohi ke fakahoko 'e he mātu'aohi**
- b. ko e mātu'a totonú 'oku totonu ke na kei fehokotaki fakalao ki he 'ena tama**
- c. ko e fatongia fakapa'angá 'oku totonu ke kei nofo pe ia 'i he mātu'aohi, pea**
- d. 'oku totonu ke ma'u pe 'e he fānauhí 'a e tu'unga sitiseni tatau mo 'ene ongo faha'i mātu'á fakatou'osi.**

e. ko e ngaahi ngafa 'o hono tauhi fakalao 'o e tamaohi (guardianship) ke to'o kotoa ia mei he matu'a totonu?

Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Koloa tukufakaholo

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo mei he kakai 'e ni'ihī 'oku totonu ke lava 'e he fānauhi 'o ma'u koloa tukufakaholo mei he 'enau mātu'aohi 'i he founga tatau mo ia 'oku ma'u 'e he fānau totonu. Tokolahi e kakai ne mau talanoa na'a nau fokotu'u 'oku totonu ki he tamaohi ke ne kei malava pe 'o ma'u koloa tukufakaholo mei he 'ene mātu'a totonu.

Ko e anga eni ia 'emau fakakaukau

Ko e tu'u angamaheni he lolotonga ni, ko e 'ikai ke ma'u ha koloa tukufakaholo mei he 'enau mātu'a totonu. Kuo pau ke tomu'a 'asi 'a e hingoa 'o e tamaohi 'i ha tohituku kae lava ke nau ma'u ha koloa mei he 'enau mātu'a totonu, he 'oku 'ikai ke nau toe kau 'i hono ui ko 'ena fānau. 'Oku 'ikai ke malu'i kinautolu 'i he tu'utu'uni angamaheni 'oku ngāue'aki kapau 'e mate ha taha 'oku 'ikai ha'a ne tohituku pea 'e 'ikai lava ke nau 'eke'i 'i he fakamaau'angá e anga hono vahevahe 'e he 'enau mātu'a totonú 'a e koloá. 'E 'ikai lava e mātu'a totonú ke nau ma'u ha koloa tukufakaholo mei he tamaohi 'i he sipinga tatau.

'E lava ke hoko ai heni ha uestia ki he kakai Māori kuo 'osi pusiaki'i, koe'uhi ko e 'ikai ha mafai ke nau ma'u kelekele 'e lava ke fakalahi ai 'enau ongo'i mafasia hono motuhi kinautolu mei he whakapapa mo e tūrangawaewae.

'I Novema 2021 ne tukuange ai 'e he Te Aka Matua o te Ture | The Law Commission 'enau lipooti Review of Succession Law. 'Oku 'asi 'i he lipooti 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau fekau'aki mo e lao tukufakaholo 'a New Zealand (tukufakaholo, pe ko e hā e me'a 'e hoko ki he koloá hili ha mate ha taha). Kaekehe, 'oku 'ikai 'asi ha ngaahi fokotu'u fakakaukau ia he lipooti pe ko e hā e totonu 'a hono ngāue'aki e laó ki he kakaiohi.

Ko e tali 'a e Pule'anga ki he lipooti mei he Law Commission na'a ne pehē 'oku 'osi mahino 'a e fiema'u ke fai ha fakalelei'i ki he lao ki he tukufakaholo (succession), ka ko e ngāue lahi 'aupito ia pea 'e fiema'u ke vakai'i fakataha ia mo e ngaahi fiema'u ngāue fakavavevave kehe 'a e pule'angá.

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ke tau vakavakai'i 'a e anga hono ngāue'aki 'o e lao tukufakaholó ki he kakaiohi ko e kongá 'o ha fa'ahinga ngāue ke fai ki he tukufakaholo. Pea ko e 'uhinga ia 'e 'ikai ke lave 'a e Pule'anga ke fai ha liliu ki he founga 'oku tukufakaholo ai ha koloa 'i he kakaiohi 'i he fokotu'utu'u lao fo'ou ni. Kaekehe, 'oku mau fie'ilo ki ho'o fakakaukau pe ko e hā e tukunga 'oku totonu ke 'i ai e lao tukufakaholó ki he kakaiohi.

Temau ngāue'aki ho'o ngaahi fakakaukau ke fakahinohino 'aki ha fa'ahinga ngāue pe 'i he kaha'ú fekau'aki mo e totonu ki he koloa tukufakaolo.

41. 'Oku ke tui 'oku totonu ke liliu e anga 'a e tukufakaholo ha koloa 'i he kakaiohí mei he 'enau mātu'a totonú 'i ha'a nau mate? Kapau 'oku ke tui ki ai, ko e hā leva ha lao ki ai?

Tohita'u 'o e kakaiohi

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko e kakaiohí 'oku ua 'enau tohita'u:

- tohita'u 'e taha ko 'enau mātu'aohí pe 'oku 'asi aí, mo e
- tohita'u 'e taha 'oku 'asi fakatou'osi ai e mātu'a totonú mo e mātu'aohi.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ko e ongo tohita'ú 'oku fakatou 'aonga lōua pe ki he 'iloa'anga 'o e tamaohi. Kakai tokolahi na'a nau fakahā mai ko e founga lolotonga 'oku ngāue'aki ki he tohita'ú 'oku ta'etaau. Ne mau fanongo ko hono fetongi e hingoa 'o e mātu'a totonú 'aki e hingoa 'o e mātu'aohí 'oku ho'ata mei ai 'a e "imisi hala' pea 'oku fakatupu maumau.

Ne mau toe fanongo 'oku 'i ai e mātu'aohi 'e ni'ihí 'oku nau fili ke 'oua 'e faka'asi e tu'unga pusiakí 'i he tohita'u 'o e fānauohí he 'oku pelepelengesi ia kia kinautolu. Ko e tohita'ú 'oku ngāue'aki ki he ngaahi fiema'u faka'aho (hangē ko e fakamo'oni 'i ha kole hū ki ha 'apiako pe ko hono feinga'i 'aki ha tohi laiseni faka'uli) pea 'oku 'i ai pe ni'ihí he 'ikai tenau fiema'u ke fakahā e tu'unga pusiakí 'i he ngaahi taimi pehe ni.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko hono faka'atā ke ua e tohita'u 'a e kakaiohí ke nau ngāue'aki 'e faingamālie ke nau fili pe me'a tenau loto ke ngāue'aki ki ai. 'Oku mahino mei heni 'oku 'i ai e kakaiohi tenau fiema'u ke malu'i 'enau tu'unga pusiakí he 'oku pelepelengesi kia kinautolu, pea 'i ai mo e ni'ihí 'e sai pe ia ke faka'asi. Ko e founga ofe'ingofua ko ení 'e toe mahino ange ai 'a e malava ke feliuliuaki 'a e me'a 'e fiema'u 'e ha tahaohi ke 'asi 'i he 'ene tohita'ú he 'ene tupu ke fu'u lahi ange.

42. 'Oku ke loto 'oku totonu ki he kakaiohí ke nau ma'u tohita'u ua? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Liliu e hinga'o e fānauhi

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E lava pe 'e ha fakamaau 'o vakai'i ke liliu e hinga fakaiku 'o ha tamaohi lolotonga e alea pusiaki, kae fai'aki 'ene fakafuofua 'oku taau.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne 'ikai kemau fehu'i fakapatonu fekau'aki mo hono liliu e hinga 'o e fānaú 'i he lolotonga 'a e alea pusiaki he 'emau 'uluaki tohi lukuluku fakakaukau. Kaekehe, ne mau fanongo mei he kakaí fekau'aki mo e kaveinga ni.

Ne mau fanongo mei he ni'ihī 'o e kakaí ko e hinga 'o ha taha ko e konga mahu'inga ia 'a hono 'iloa'anga, pea 'oku 'ikai totonu ke liliu. Ne fakahā mai kia mautolu 'e he kakai ko enī 'oku katoi he hingoá 'a e malohinga mo e lakanga/tu'unga, pea ko e fehokotaki'anga ia ki he fāmili mo e tupu'anga. Ni'ihī ne nau pehē ko hono liliu ko ia e hinga 'o e fānauhī 'e tokoni ia ke nau ongo'i ko e konga kinautolu 'o e fāmiliohi. Na'a nau pehē 'oku mahu'inga eni tautautefito ki he fānau na'e fā'ele'i 'i muli.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko hono tukuange ki ha fakamaau ke ne vakai'i pe 'oku taau ke liliu ha hinga fakaiku lolotonga 'a e alea pusiaki 'oku tonu ia he 'oku ne fakamahino mai ko e fakaikú 'oku mahu'inga ki he 'iloa'anga 'o e tahaohi, pea mo 'ene fehokotaki ki hono fāmili totonu, hisitolia fakafāmili mo e whakapapa. Ki he kāinga Māori mo e 'ūuni matakali kehe 'ikai tupu'i 'lulope, ko e hingoá 'oku mātu'aki mahu'inga he 'oku lava ke katoi ai 'a e tu'unga fakalangilangi pe mana. 'I he ngaahi fonua 'e ni'ihī ko e hinga 'oku ui'aki ha taha 'oku foaki ia ko e me'a'ofa mei ha memipa 'o hono fāmili.

'Oku mau fili 'e mautolu e founa te ne fakapotupotumālie ai 'a hono mahu'inga 'o e hinga 'o ha taha kae kei fakahounga'i 'a e fiema'u 'e he kakai ni'ihī ke ngāue'aki ha hinga fakaiku mo honau fāmiliohi ke fehokotaki'aki ia mo e feongoi'aki.

43. 'Oku ke tui 'oku totonu ke lava 'e he fakamaau 'o liliu ha hinga fakaiku 'a ha tamaohi lolotonga 'a e ouau alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau sio ki ai

'Oku mau fiema'u kemau fanongo ki ho'o ngaahi fakakaukau pe 'oku totonu nai ke fakangofua hono liliu 'o e hinga mu'a. Ko e fokotu'u eni 'e ua 'oku mau sio ki ai:

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

- 'oku 'ikai totonu ke fakangofua 'a hono liliu e hingoa mu'á 'i hono fai 'o e ouau alea pusiaki; pe
- 'oku totonu ke toki fakangofua pe hono liliu e hingoa mu'á kapau 'oku fai ia ke tokoni ki he lelei taha ma'ae tamaohi.

Ko hono ta'ofi ke 'oua 'e liliu e hingoa mu'a 'o e tamaohí, 'e malava tokoni ia ki hono malu'i hono 'iloa'anga. Kaekehe, ko hono ta'efakangofua ke liliu ha hingoa mu'a 'e faingata'a ange ai ke fakahoko ha liliu koe'uhi ke malu'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi, fakatātā 'aki kapau 'oku tauhingoa ki ha taha na'a ne fakamamahi'i ha taha 'i he fāmili. Ka ai ha fefaikehekehe'aki 'i ha liliu hingoa 'e fuofua fiema'u ke fakamo'oni'i 'oku 'i he lelei 'a e tamaohí ke liliu hono hingoa.

'Oku mau toe faka'amu foki ke fanongo ki ho'o ngaahi fakakaukau pe 'oku totonu ke ta'ofi 'a e liliu 'o ha hingoa mu'a kae 'oua leva kuo lava 'a e tamaohí ke ne kole ke liliu pe 'e ia hono hingoa. 'Oku 'uhinga ia 'e 'ikai lava 'e he mātu'aohí 'o liliu e hingoa 'o e tamaohí hili e ouau alea pusiaki.

44. 'Oku ke tui:

- a. 'oku totonu ke 'oua na'a fakangofua ke liliu ha hingoa mu'a 'o ha tamaohi, PE
- b. toki fakangofua pe ke liliu ha hingoa mu'a 'o ha tamaohi ka fekaunga'aki lelei mo 'ene ngaahi fiema'u?

45. 'Oku ke tui 'oku totonu ke ta'ofi pe liliu ha hingoa mu'a kae 'oua leva kuo malava 'a e tamaohí ke ne liliu pe 'e ia hono hingoa? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

'E hokohoko atu fēfē 'a e fetu'utaki 'a e fānau ohi mo 'enau mātu'a totonu?

Fetu'utaki hili e kakato 'a e ouau alea pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Fokotu'u ke ngāue'aki ha 'ū aleapau fetu'utaki hili e kakato 'a e ouau alea pusiaki, 'a ia:

- 'e fiema'u ke ngāue'aki 'i he 'ū ouau alea pusiaki fakalotofonua kotoa pe;
- 'e felotoi ki ai kimu'a pea aofangatuku ha ouau alea pusiaki;
- te ne fakangofua ha tamaohi ke kau 'i he aleá he taimi 'e fiema'u ai;
- 'e ofe'ingofua pe pea lava ke fakalelei'i 'i ha talanoa fehangahangai; mo
- kau ki ai e kupu kotoa e fāmílí mo e whānau.

Kapau 'e hiki 'a e tamaohí mo e mātu'aohi, kuopau ki he mātu'aohí ke na fakahā ke 'ilo ki ai 'a e ongo mātu'a totonú mo e kupu kotoa 'o e fāmílí mo e whānau koe'uhi ke fai ha sio ki hono kei tauhi 'a e fetu'utaki hili 'a e ouau alea pusiaki (kapau 'e hoko) lolotonga 'a e fehikitaki.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo 'e tokoni ka 'i ai ha aleapau fetu'utaki ki he kakaiohí ke nau kei fehokotaki mo honau fāmili totonú mo poupou'i kinautolu ke nau matauhi honau 'iloa'angá mo mahino'i honau 'ulungaanga fakafonua. Ne mau toe fanongo foki ko e hokohoko lelei 'a e fetu'utakí 'oku mahu'inga ia ki he mātu'a totonú mo e fāmílí pea mo e whānau. 'Oku tui e kakaí ko e aleapaú 'oku totonu ke ofe'ingofua pe, koe'uhi ke lava 'o liliu 'a mui mo hā mei ai e kehekehe 'a e tu'unga 'oku 'i ai e mo'ui. Kaekehe, ko hono liliu 'o ha aleapau 'e fiema'u ke faingofua mo 'ikai fakamole pa'anga.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Ko hono tauhi e fetu'utaki mo e fāmili totonú mo e whānau hili ha ouau alea pusiaki te ne malu'i ai e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi, mo 'ene totonu ke fetu'utaki mo hono fāmili, pea mo hā ki tu'a e maama 'o e ouau fo'ou 'o e alea pusiaki.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ki he ngaahi fāmili 'oku kau kau 'i ha ouau alea pusiaki ke nau fakakaukau ke fa'u ha'a nau aleapau fetu'utaki. Ko e aleapaú ko e founa ia 'e taha ke fakatoka 'aki e ngaahi faka'amu 'a e fāmili, kau ai 'a e tamaohi, pea lava pe ke fakahoa ki ai 'i ha taimi. 'Oku mau 'ilo ko e me'a kotoa pe 'oku femaliuliuaki he 'alu 'a e taimi, pea 'i he 'ene pehē 'oku totonu ke malava mo e aleapaú 'o femaliuliuaki.

Kuo mau 'osi fokotu'u atu ki he kupu kotoa 'o e fāmili mo e whānau ke nau malava 'o kau ki hono fa'u 'o e aleapau, he taimi 'e fiema'u ai. 'E kehekehe pe fakakaukau mo e sio 'a e ngaahi fāmili mo e tupu'angá fekau'aki mo hai 'e ui ko e 'fāmili'. Pea 'i hono fakafaingofua'i ke kau mai ki he famili, 'e mahin ai 'a e mahu'inga 'o e tauhi vā mo e fanga mehekitanga, fanga tamai, fanga tokoua, mo e fanga kui.

'Oku mau toe fokotu'u 'oku totonu ki he mātu'aohí ke nau talanoa ki he mātu'a totonú fekau'aki mo e anga 'enau kei fetu'utaki kapau tenau (mo e tamaohi) hiki ki ha feitu'u mama'o. 'E 'ikai ta'ofi ai e hiki 'a e mātu'aohí mo e tamaohi, ka 'e fuofua fakakaukau'i pe 'e anga fēfē 'a e kei fetu'utaki e tamaohí mo hono fāmili totonú mo e whānau. 'E lava ai ke liliu ha aleapau fetu'utaki.

46. 'Oku ke loto 'oku totonu ke faka'aonga'i ha aleapau ki he fetu'utaki 'i he hili 'a e fai 'o e pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

47. 'Oku ke pehē 'oku totonu ke fai ha femahino'aki 'a e mātu'aohi mo e mātu'a totonú fekau'aki mo e hokohoko atu 'enau fetu'utaki kapau tenau hiki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau sio ki ai

'Oku mau fakakaukau pe 'oku totonu ke lava 'o fakamālohi'i (enforced) ha felotoi ki he fetu'utaki. Kapau 'e fakamālohi'i, 'e lava ke 'ave ki he fakamaau'anga ke nau fai ha tu'utu'uni kapau na'e maumau'i 'a e felotoi. 'E mahino ai mo fakapapau'i 'a e mahu'inga ke tauhi 'a e aleapaú pea mo muimui ki ai. Kaekehe, 'e lava ke hoko hono fakamālohi'i 'a e aleapaú ke fakatupu faingata'a'ia ki he tamaohí kapau 'e a'u e fakatonutonu ki he fakamaau'anga. 'E hoko e foki e fakatonutonu 'i he fakamaau'angá ke ne fakafehu'ia pe 'oku kei fai ha nofo lelei mo fevaofi'aki.

48. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fakamālohi'i 'a e aleapau ki he fetu'utaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

49. Kapau 'e fakamālohi'i fakalao ha aleapau fetu'utaki, 'e anga fēfē 'a hono fotunga?

'Oku mau toe fakakaukau pe 'e fiema'u ha alepau faka'ulungaanga (culture plans) hili e kakato 'a e ouau alea pusiaki ke fa'u kapau 'oku kehe 'ulungaanga fakafonua 'a e kau kole pusiaki mei he tama 'oku teuaki pusiaki'i. 'Oku hanga 'e he fakakaukau ko ení 'o fakamamafa'i 'a e kaungā ofi 'a e 'ulungaanga tukufakaholo pea mo e lelei taha 'e ma'u 'e he

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

tamaohí. 'E toe fakapapau'i 'oku mahino ki he mātu'aohí 'a e ngaahi fiema'u faka'ulungaanga tukufakaholo 'a 'ena tamaohi, pea mo lekooti 'a 'ena 'ū fokotu'utu'u ki hono matauhi 'aki e fehokotaki 'a e tamaohí mo e ouau 'o hono tupu'anga.

Ko e palaní ko 'eni ke teuteu'i ia 'e he mātu'aohí pea fakahū ki he Fakamaau'angá ke tokoni ki he 'enau faitu'utu'uni pe 'oku fekau'aki lelei mo e ngaahi fiema'u 'a e tamaohí pe 'ikai. 'E lava ke hoko ia ko ha konga 'o e aleapau fetu'utaki. Kaekehe, ko e 'ū palani ki he tauhi 'o e ouau 'ulungaanga fakafonua 'e lava ke ofe'ingata'a pea 'ikai lava ke faka'aonga'i ia kapau 'e liliu 'a e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi. 'E lava ke fakatoka fokotu'utu'u ha ola 'e ta'ema'usia. 'Ikai ko ia pe ka he 'ikai lava 'o fakapapau'i 'e tauhi pau e palaní hili 'a e ouau alea pusiaki. Temau toe vakai'i foki pe 'oku lava ke fakamālohi'i fakalao ha palani.

50. 'Oku ke tui 'oku totonu ke 'i ai ha palani 'ulungaanga fakafonua 'a e mātu'aohí hili 'a e ouau alea pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e hā ha tokoni 'e lava ma'u 'e he kakai?

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo ko e kakai 'oku nau pusiaki, mātu'a totonu, mātu'aohi, mo e kupu kotoa 'o e fāmīlī mo e whānau tenau fiema'u tokoni kimu'a, lolotonga, mo e hili 'a e ouau alea pusiaki. Ko e tokolahi na'a nau talamai 'oku totonu ke fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ki he pusiakí. Ne mau fanongo mei he kakaiohi mo e mātu'a totonu na'a nau fiu feinga ke mahu'ingamālie kia kinautolu 'a e alea pusiakí mo 'ene uesia na'a nau fekuki mo ia. Ko e ni'ihī tokosi'i pe na'a nau ongo'i tuenoa.

Tokolahi na'a nau pehē, tautautefito ki he kakaiohi, ne nau fiema'u tokoni ke matatali 'aki e nunu'a 'o hono pusiaki'i kinautolú mo 'enau tutupu hake ko e pusiaki. Na'a nau pehē ne 'i ai e uesia faka'atamai mo fakatō'onga mo'ui kia kinautolu, pea na'a nau fiema'u tokoni ki he mo'ui lelei honau 'atamaí ke matu'uaki 'aki e ngaahi uesia ne nau fe'ao mo ia. Ko e fānauohi iikí ne nau fakahā mai kia kinautolu na'a nau fiema'u ke nau lava 'o ma'u tokoni mei ha fale'i, fakahinohino, polokalama ako ke 'ilo'i 'a e tō'onga fakafonua mo ha tokoni fakakulupu.

Tokolahi taha e kakaí na'a nau fakahā mai 'oku totonu ke fakapa'anga 'e he pule'angá e ngaahi ma'u'anga tokoni kotoa pe fekau'aki mo e pusiaki.

Ko e ngaahi fokotu'u 'oku mau sio ki ai

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ke lava 'e he founga pusiaki fo'ou 'o fakalato 'a e ngaahi tokoni 'oku tuha mo taau ma'ae kakai 'oku uesia 'e he pusiaki. Ko e pusiakí 'oku loloto fakafo'ituitui mo fakaongo, pea 'e lava 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni 'o fakahinohino e kakaí he 'enau fehangahangai mo hono ngaahi kanongatāmaki.

'Oku mau 'ilo ko kinautolu kotoa pe ne uesia 'e ha pusiaki 'e kehekehe pe 'enau 'ū fiema'u tokoni. Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni 'e sai ki ai ha taha 'e 'ikai malava ke sai ia ki ha taha kehe. 'Oku mahino kia kinautolu ko e 'ū founga tokoni pusiaki 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi fonua lahi 'o māmani 'oku kau ai 'a e:

- Fale'i mo e fakalotolahi pe faito'o fakanonga, hangē 'oku fakahoko ki ha mātu'a totonu kimu'a pea foaki 'ena tamá ke pusiaki'i pe ko 'ena momoi ke pusiaki'i
- Ngaahi kulupu tokoni
- Ako (kimu'a mo hili 'a e pusiaki)
- Ngaahi mau'anga tokoni ke toe fai ha nofo fakataha

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

'Oku 'i ai ha 'ūuni tokoni kehe 'e ala 'aonga atu ka 'oku 'ikai ke mau hiki'i atu 'i 'olunga. 'Oku mau faka'amu ke fanongo meia koe fekau'aki mo ha tokoni 'oku totonu ke fakahoko ma'ae kakai na'e uesia 'e ha ouau alea pusiaki, pea mo e taimi ke nau ma'u ai.

51. Ko e hā e fa'ahinga tokoni 'oku ke pehē 'oku totonu ke ma'u ma'ae kakai na'e uesia 'i ha ouau alea pusiaki? Hā hono 'uhinga?

52. Ko fē taimi 'oku ke pehē 'oku totonu ke nau ma'u ai?

Ko hai 'oku tonu ke ne ma'u e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ohi pe pusiaki pea fakakū?

Ngaahi fakamatala ki he pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E lava ke ma'u faingofua mo tau'atana (automatically) 'e he tamaohi 'a e ngaahi fakamatala 'oku hiki 'i he 'ene fuofua (original) tohi fa'ele'i.

'Oku 'ikai fakangatangata e ta'u motu'a ke 'atā ki he kakaiohí ke nau ma'u e fakamatala pusiaki, ka 'e lava pe ke fakamatala'i ia ke tuha mo to'u 'o e tokotaha ko ia.

'E 'ikai fiema'u ke fai ha pou pou pe fale'i 'o e kakaiohí ka e lava ke nau lava 'o mau pe sio ki ho nau tohita'u totonu, ka 'oku lava pe ke tokoni'i kinautolu kapau 'e fiema'u.

'Oku 'ikai fiema'u ha tohita'u totonu (original) kae toki lava ke ma'u ha ngaahi fakamatala ohi hili 'a e 1986 'oku tauhi 'e he Oranga Tamariki

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mou fakaha mai ko hono ma'u 'a e ngaahi fakamatala 'iloa'angá ko e totonu fakafo'ituitui ia. Ne fakahā mai 'e he kakaí kia kinautolu na'a nau ongo'i faingata'a'ia 'i he 'ikai lava ke ma'u 'enau 'ū fakamatala pusiaki. Ne fakahā mai kia kinautolu 'e he kupu kotoa 'o e fāmili, whānau mo e hako 'o e kakaiohí na'a nau kau mo nautolu he faingata'a'ia.

Ne mau toe fanongo foki ko e ngaahi fakangatangata ki hono ma'u 'o ha fakamatala pusiaki na'e mātu'aki uesia ai e ongo'i 'e he kakaí.honau 'iloa'anga. Na'e hoko e ngaahi fakangatangata ke molia ai e 'iloa'anga, tautefito ki he kāinga Māori, 'o e whakapapa mo e tūrangawaewae. Ko e molia ko ia 'o e fetu'utakí/fehokotaki mo e fakangatangata hono ma'u e ngaahi fakamatalá te ne uesia 'a e ngaahi me'a lahi 'o fuoloa mo laui to'utangata.

Ko e fakangatangata 'o e ta'u motu'a ke ma'u 'aki ha fakamatala pusiaki he lolotonga ni 'oku pehe 'oku filifilimānako. Ne fakahā mai kia kinautolu 'e he kakaiohí ko e fiema'u ko ia ke fai ha fale'i mo akonaki pou pou'i kae toki lava ke mau ha 'uuni fakamatala na'a ne fakatupu 'enau ongo'í 'oku kei ngaahi pe nautolu hangē ha kau fānau iiki.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku mahu'inga ke lava 'a e kakaiohi 'o ma'u e 'ū fakamatala fā'ele'i mo e pusiaki'i. 'I he lolotonga ni, 'oku aafe pe laó ki he totonu 'a e mātu'a totonu ke 'oua 'e tuku atu ha fakamatala fekau'aki mo kinautolu, kae 'ikai ko e totonu 'a e kakaiohi. Ko e fakamatala fā'ele'i ko ha konga mahu'inga ki he 'iloa'anga 'o ha tahaohi. Ko hono fakangatangata e hū ki he tanaki'anga fakamalatá 'e fehangahangai ia mo e tau'atāina 'o e ngāue fakapusiaki. 'Ikai ngata aí ka 'oku toe filifilimānako, 'aki e 'uhinga ko e 'ikai lava e kakaiohi 'e ni'ihī 'o ma'u e ngaahi fakamatala 'i he founa tatau mo ia 'oku malava 'e he kakai 'oku 'ikai pusiaki'i.

Ko e ngaahi fokotu'u 'oku mau fakakaukau ki aí 'e malava ke faka'atā ai e kakaiohi ke nau lava 'o ma'u ta'efakangatangata 'enau 'ū fakamatala. 'E lava ai heni ke ne tokonia e kakaí ke nau mahino'i lelei ange 'a honau 'iloa'angá, mo tokoni ki hono fakafehokotaki kinautolu mo honau hisitolia fakafo'ituitui, fāmili totonu mo e whānau, whakapapa mo e tukufakaholo, kaepehē ki he tupu'anga.

Ki he kāinga Māori, ko e fokotu'u ko ení 'e malava ke ne fakatoka ha ma'u'anga fakamatala fekau'aki mo 'enau whānau, hapū, iwi, mo e whakapapa - mātu'aki mahu'inga kotoa ki hono mahino'i 'aki 'o e 'iloa'angá mo e tūrangawaewae.

Ne mau fokotu'u ke to'o 'a hono fakangatangata e ta'u motu'a kae toki 'atā ke ma'u mai ha ngaahi fakamatala pusiaki. 'E 'uhinga eni 'e lava 'a e kakaiohi 'o ma'u 'enau 'ū fakamatalá 'i ha taimi pe 'e maau ai. Ne mau toe fokotu'u ke lava e kakaiohi 'o ma'u 'a e 'ū fakamatala 'oku lēkooti 'i he 'enau tohita'u totonu, 'i he founa tatau pe mo ia 'oku lava ngāue'aki 'e kinautolu 'oku 'ikai pusiaki'i pea ke fakafaingofua'i ia mo 'ikai ke toe fehu'ia.

'I he lolotonga ni 'oku lava 'e he kakai lalahi 'oku pusiaki'i (adopted adults) 'o ma'u 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo hono pusiaki'i kinautolu 'oku tauhi 'e he Oranga Tamariki 'o 'ikai fiema'u ke nau fakahā ange 'a honau fuofua tohita'u totonu (original birth certificate), ka 'oku 'ikai ke 'asi pe mahino mei ai 'a e hingoa 'o 'enau matu'a totonu. Ne mau toe fokotu'u, 'e 'ikai fiema'u ha tohita'u ke fakahā kae toki malava 'o ma'u 'a e fakamatala kotoa pe ki ha pusiaki na'e toki fakahoko hili 'a e 1986 pea 'oku tauhi 'e he Oranga Tamariki. 'E to'o ai heni 'a e founa 'oku lolotonga ngāue'aki (pea 'oku konga-ua), 'a ia 'e toe vave ange mo faingofua ki he kakaiohi ke ma'u 'a e fakamatala ko iá. Ne mau toe fokotu'u foki ke to'o 'aupito e tu'utu'uni ke fuofua fai ha tokoni pe akonaki fakalotolahi (counselling) ma'a kinautolu 'oku nau kole ke nau ma'u 'a honau fuofua tohita'u totonú.

53. 'Oku ke tui 'oku totonu ke ma'u 'e he kakaiohi 'a e ngaahi fakamatala 'oku hiki 'i he 'enau tohita'u totonu, 'o 'ikai fiema'u ke fakangatangata e ta'u motu'a pea mo tomu'a fai ha fale'i pou pou fakalotolahi (counselling)? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

54. 'Oku ke tui 'oku totonu ke 'oua 'e toe fiema'u ha tohita'u totonu (original) ke faka'atā 'aki hano ma'u ha fakamatala pusiaki 'oku tauhi 'e he Oranga Tamariki ki he 'ū pusiaki ne fakahoko hili 'a e 1986? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau sio ki ai

Ko e tu'utu'uni angamaheni 'i he lolotonga ni, 'oku 'atā pe fai'anga lēsisita fā'ele, pea 'e lava ha taha pe ke kole ha tohita'u pe paaki ha lēkooti fā'ele'i 'e ha taha fekau'aki mo ha taha kehe. Kaekehe, ko e ngofua ke ma'u ha lēkooti 'o ha alea'i 'o ha pusiaki kimu'a pea toki fakahoko, 'oku mātu'aki faingata'a ke ma'u. Ko e tatau 'o ha tohita'u totonu 'o ha tahaohi - ko ia pe 'oku faka'atā 'i he tu'utu'uni angamaheni 'o e lolotonga ni. Kapau 'e kole 'e ha taha ha tohita'u 'a ha tahaohi, ko e fakamatala pe hili 'a hono pusiaki'í 'e 'asi ai. 'Oku 'uhinga eni 'e 'asi ai ko e mātu'aohi 'a e mātu'atonu tukukehe kapau na'a nau fili ke hiki'i pe ko e mātu'aohi kinaua.

'Oku mau fiema'u ke 'ilo ho'o fakakaukau fekau'aki mo hai 'oku totonu ke lava 'o ma'u 'a e lēkooti 'o e tohita'u totonu 'a ha taha, tukukehe ange 'a e tahaohi mo 'ene mātu'a totonu. 'E lava pe ke fakaava ta'epoaki ha lēkooti tohita'u totonu (original) 'o ha kakaiohi, 'i he founa tatau mo e toe lēkooti tohita'u 'a ha taha pe. Ka 'ikai, ko e lēkooti tohita'u totonu 'e fakangatangata pe hono lava ke ma'ú ki he tamaohi pe, mo 'ene mātu'a totonu, mo hono fāmili mo e whānau. 'E lava pe ke fakalea e laó 'o pehē, 'e lava ha taha pe 'oku 'i ai ha'a ne 'uhinga lelei, ke ne lava 'o ma'u 'ene lēkooti fā'ele'i.

55. Ko hai 'oku ke pehē 'oku totonu ke 'atā ke ne ma'u 'a e fakamatala 'oku lēkooti 'i he tohita'u totonu 'o ha tahaohi?

Fakamatala 'oku malu'i 'e he mafai faka'aufuli (veto).

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ko e founa veto na'e kamata ngāue'aki ia 'i he malumalu 'o e lao Adult Adoption Information Act 1985, ki he 'ū alea pusiaki na'e fakahoko kimu'a pea paasi ke ngāue'aki e fo'i lao. 'Oku faka'atā 'e he laó ni 'a e mātu'a totonu pe tamaohi ke ta'ofi faka'aufuli ha taha pe na'e kau 'i he alea pusiaki mei ha'a ne lava hū 'o ma'u ha fakamatala kia kinautolu he tafa'aki alea pusiaki 'e taha. Ko e veto 'oku fe'unga mo e ta'u 'e 10 pea 'oku ta'efakangatangata pe hono fakafo'ou, ka 'e lava pe ke to'o 'e ia na'a ne veto 'i ha fa'ahinga taimi pe. 'Oku 'ikai lava ke toe fakahoko ha veto 'i ha 'ū ouau alea pusiaki hili 'a e 'aho 1 Ma'asi 1986 Ko e veto pe 'e 200 'oku lolotonga mo'ui he taimi ni. Lahi tahá 'oku tauhi ia 'e he mātu'a totonu.

Tokolahi e kakai ne mau fanongo kia kinautolu na'a nau fakahā mai 'oku 'ikai toe fiema'u e veto ia 'i he sōsaieti 'o e 'aho ni, pea 'oku totonu ke ta'ofi. Ni'ihī ne nau pehē 'oku 'i ai e kakai 'oku nau fili ke fakahoko 'a e pusiaki koe'uhi 'oku nau tui 'oku fakapulipuli, pea ko hono to'o 'o e veto 'e malava ke fakatupu hoha'a ia kia kinautolu.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau kehe 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku hanga 'e he founga veto 'o fakatupu ha fefūsiaki 'i he vaha'a e totonu 'o e fakapulipuli ('o e tokotaha 'oku ne pukepuke 'a e veto) mo e totonu ki he 'ilo'anga mo e fakamatala ('o e tokotaha 'oku fekumi ki he fakamatala). 'I he lolotonga ni, 'oku lahi ange 'a e fakamamafa ki he totonu 'a e tokotaha 'oku ne pukepuke 'a e veto.

'Oku mau fakakaukau pe 'e fiema'u ke liliu 'a e founga veto lolotonga pe 'ikai. Kae tautautefito, 'oku mau fiema'u ke fai ha sio mei tu'a ki he ngaahi fokotu'u ni:

- Tauhi pe founga veto lolotonga, koe'uhi ke lava 'a kinautolu ko ee 'oku 'i ai ha'a nau veto 'o fakafo'ou fakata'u 10 ta'efakangatangata; pe
- Liliu e founga veto lolotonga koe'uhi ko e veto kotoa pe ke fakafo'ou faka'osi tu'o taha ke fe'unga pe mo e ta'u 'e 1-2. Hili e taimi ko ia, 'e ngata leva 'a e veto, pea 'e lava 'a e faha'i 'e taha ke nau ma'u 'a e ngaahi fakamatala. Ko kinautolu ko ia 'e ngali tenau fehanganagai mo ha felotomamahi'aki 'oku makātaki'ingata'a 'i hono ta'ofi 'enau veto 'e malava pe ke nau kole ke toe fakalōloa atu 'enau veto.

Ko e fokotu'u hono uá 'e malava ke liliu ai ke fakamu'omu'a e totonu 'a e tokotaha 'oku fekumi fakamatala, pea ko e tokolahi 'o kinautolu ko e kakai na'e pusiaki'i. 'E fenāpasi lelei ange ia mo e ngaahi taumu'a ki he liliu 'oku fai ki ai 'a e ngāue ni. Kaekehe, 'e malava ke tupu ai heni ha maumau kia kinautolu 'oku kei 'i ai 'enau veto, ngalingali ko e tokolahi taha ko e kau matu'otu'a mo toulekeleka.

56. 'Oku ke tui 'oku totonu ke hoko atu pe 'a e founga veto lolotonga pea ke fakafo'ou he ta'u 10 kotoa pe? Hā hono 'uhinga? PE

57. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fakafo'ou faka'osi tu'o taha pe 'a e 'ū veto lolotonga ki ha ta'u 'e 1-2 pea toki ta'ofi, kae 'i ai ha founga fakapotopoto ke 'atā ki he kakai ke nau kole fakalōloa ha veto? Hā hono 'uhinga?

'E fēfē ka 'i ai ha me'a 'e fehālaaki?

Liliu ha tu'utu'uni pusiaki

Ko e anga eni ia 'emau fakakaukau

'Oku fakahā 'e he lao lolotongá 'e lava 'e he Fakamaau'angá 'o fulihi (pe liliu) 'a e tu'utu'uni pusiaki. Kaekehe, 'oku 'ikai fu'u mahino 'a e taimi mo e 'uhinga 'e malava ke liliu ai ha tu'utu'uni pusiaki. Ko e fo'i liliu pe 'e taha na'a mau 'ilo na'e liliu ai ha tu'utu'uni ko ha liliu e hingoa 'o ha tamaohi koe'uhi na'e 'ikai ke hiki fakalelei.

'E ala fiema'u ha mafai ke ne liliu 'aki ha tu'utu'uni pusiaki telia na'a ko ha fehālaaki 'a e Fakamaau'anga he taimi ne fakahoko ai e tu'utu'uni. Fakatātā 'aki eni, kapau ko e fakaikiikí na'e hala hono lēkooti 'i he tu'utu'uni. 'Oku mau fiema'u ke 'ilo pe 'oku ke tui 'oku totonu ke 'i ai ha mafai ke liliu'aki ha tu'utu'uni pusiaki.

58. 'Oku ke tui 'oku tonu ke lava 'e he Fakamaau'angá ke ne liliu ha tu'utu'uni pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

59. Kapau 'oku ke tui ki ai, ko fē taimi 'oku ke tui 'oku totonu ki he Fakamaau'angá ke ne liliu ha tu'utu'uni pusiaki?

Ko hono ta'ofi pe fakata'e'aonga'i ha tu'utu'uni pusiaki

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'E malava 'e he mātu'a totonú pe mātu'aohí 'o kole ke ta'ofi (pe fakafoki) ha tu'utu'uni pusiaki he kei si'i 'a e tamaohi.

Ka kuo fu'u matu'otu'a 'a e tamaohí 'e ala lava ke ne kole ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki.

'E lava pe ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki kapau 'e fai koe'uhi ki he lelei mo e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi, pea 'oku 'i ai:

- ha fehālaaki pe faka'uhingahala'i ne hoko 'i hono alea'i e pusiaki
- felotoi 'i he vaha'a 'o e mātu'a totonú mo e mātu'aohi
- motuhia ta'etoeue'ia 'oku hoko he vā 'o e mātu'aohí mo e tamaohi.

'E lava 'a e mātu'a totonú mo e mātu'aohí ke na kau 'i he alea pusiaki, ka'e 'ikai fiemau ke na felotoi ki hono fakafoki 'o e tu'utu'uni pusiaki.

'I hono fakakaukau'i 'e he Fakamaau'angá ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki 'o ha tamaohi, 'oku totonu ke nau fakakaukau'i pe 'e fakafoki mo e 'ūuni tu'utu'uni kehe kuo 'osi fai 'i he malumalu 'o e lao Care of Children Act pe ko e Oranga Tamariki Act.

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ko hono fakata'e'aonga'i (pe fakafoki) ha tu'utu'uni pusiaki 'oku tātaaitaha ke hoko 'i he malumalu 'o e lao lolotonga. 'I he lolotonga ni, 'e toki lava pe ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki kapau na'e 'i ai ha fakamatala loi pe fehālaaki 'i he kamata'anga 'o e ouau alea pusiaki. 'Oku fiema'u 'e he kakaí 'a e 'Ateni-Senialé ke ne fakahu ha kole ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki.

Na'e pehē 'e he kakaí ko e founa lolotonga 'oku 'ikai ha ai 'a e mahu'inga 'o e lelei taha ma'a e tamaohi, pea nau fakaanga'i 'a hono fu'u fakafaingata'a'ia'i ke lava 'o fakafoki'aki ha tu'utu'uni pusiaki. Na'a nau pehē 'oku 'ikai lava ai ke fakafoki koe'uhi ko ha ngaahi me'a ne toki hoko hili 'a hono tala 'o e tu'utu'uni. Ne mau fanongo ko e fiema'u ko ia ha ngofua mei he 'Ateni-Senialé 'oku tu'u ta'e'uhinga, pea 'oku fakamole taimi mo fakafihiki ki he ngāue ki hono fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki.

Ne fakahā mai 'e he kakaiohí kia kimautilu ko hono fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki 'e lava ke tokoni'i 'aki ha tamaohi ke foki ki hono fāmili totonu kapau ne mo'ui mamahi he feitu'u ne ohi ki ai. Na'a nau toe pehē foki ko hono fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki 'e tokoni ki he ongo'i honau 'iloa'anga, fakatātā 'aki, kapau tenau fiema'u ke fakata'e'aonga'i e fetu'utaki fakalao ki he fāmiliohí tupu mei ha maumau ne hoko he kuohili.

Kaekehe, ne tala pe 'e he kakaí ko hano fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki 'oku 'i ai hono ngaahi nunu'a fakalao. Fakatātā 'aki eni, 'oku hanga 'e he lao lolotonga 'o fakafoki e mātu'a totonú ko e mātu'a fakalao ia 'a e tamaohi. Fakatau ki he lau 'a e kakaí na'a nau pehē 'oku totonu ke 'i ai ha fa'unga mātu'aki mālohi ke fakapapau'i 'oku 'ikai ma'ama'a hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni pehe ni.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke 'i ai ha liliu ki he taimi 'e fiema'u ai ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki. 'Oku totonu ke hanga 'e he laó 'o vakai'i lelei ke potupotumālie hono siofi 'o e 'uhinga ke fai ai ha fakafoki pea mo e mahu'inga ke fakangofua ha fakafoki 'a e tu'utu'uni pusiaki 'e ni'ihi.

Kapau ko e tamaohí 'oku kei si'i (fakatefito pe ta'u motu'a 'oku malava tali ai ha taha ke pusiaki'i hangē ko ia 'oku 'oatu 'i he peesi 18), 'oku mau tui 'oku tonu ke lava 'e he mātu'a totonu pe mātu'aohi 'o fai ha kole ke fakafoki (reverse) 'a e tu'utu'uni pusiaki. 'Oku 'ikai ke fa'a tali pe lava 'e he fānau iikí 'o fai ha kole ki he fakamaau'anga ma'a kinautilu. Ko e tokolahi e

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

fānau 'oku hangehangé 'e 'ikai ke nau ma'u 'a e mahino fe'unga mo fakapotopoto ke fakafoki'aki 'a e tu'utu'uni na'e pusiaki'i 'aki kinautolu.

'Oku mau tui 'oku totonu ke nau toki lava pe 'o kole ke fakafoki 'enau tu'utu'uni pusiaki kapau ko e tamaohi kuo fu'u matu'otu'a (fakatefito pe 'i he ta'u motu'a 'oku malava tali ke pusiaki'i ai ha taha). 'Oku mahino mei heni 'a e mafatukituki 'o e tu'utu'uni ki he tamaohi, pea mo 'ene ongo'i 'a hono 'iloa'anga. Kaekehe, hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo, 'oku mau toe fakakaukau pe 'oku totonu ki he ta'u 16 mo e 17 ke nau lava 'o kole.

'Oku mau tui 'oku totonu ke fakahoko ha liliu ki he sivilivi'i ke fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki. 'Uluaki, 'oku totonu ke fuofua tali 'e he Fakamaau'angá ko e liliu ni 'oku fai ia 'o fakatatau ki he fiema'u lelei 'a e tamaohi. Ki ha tamaohi, 'e meimei fai pe me'a tatau ke sivi'i pe 'oku kaunga lelei e pusiaki ki he 'ene ngaahi fiema'u pe 'ikai.

Ne mau fokotu'u ke fakalahi e ngaahi makatu'unga ke fakafoki 'aki ha tu'utu'uni. Ko e ngaahi makatu'unga ke fai'aki e fakalahi ke fakafoki, kapau 'e fiema'u 'e he mātu'a totonú ke toe fakafoki ange kia kinaua 'a e ngaahi fatongia fakamātu'a, pea 'ikai loto e mātu'aohi ke na kei hoko ko e mātu'a fakalao kinaua 'a e tamaohi, pe 'oku mātu'aki motuhia 'aupito pe 'a e vā tauhi pusiaki. "Motuhia ta'etoeue'ia" ko ha 'uhinga mātu'aki ma'olunga ia 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi fonua kehekehe ki hono fakafoki 'aki ha tu'utu'uni pusiaki.

'Oku 'ikai kemau tui 'oku totonu ke fiema'u ke felotoi (pe loto) 'a e mātu'a totonú pe mātu'aohi ki ha tu'utu'uni pusiaki kae toki lava 'o fakafoki. Ko hono fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki 'oku totonu ke nofo e tokangá 'i he lelei 'a e tamaohi, kae 'ikai ko e mātu'a na'a nau fekaunga'aki ki he pusiaki. Kaekehe, 'oku mau tui 'oku totonu ke nau lava 'o kau 'i he ouau fakafoki, koe'uhi ke ongona ai 'enau ngaahi fakakaukau.

Kapau ko e tamaohi ko ha valevale, 'e fiema'u 'a e Fakamaau'angá ke nau vakai'i ko hai 'e hoko ko e tauhi fakalao 'o e valevale (kapau 'oku 'ikai toe fiema'u 'e he 'ene mātu'a totonú ke na tauhi). Ne mau fokotu'u 'oku totonu ki he Fakamaau'angá ke nau vakai'i pe 'oku totonu ke fakahoko 'a e tu'utu'uni 'i he malumalu 'o e lao Care of Children Act pr ko e Oranga Tamariki Act he taimi 'oku faitu'utu'uni ai ki ha kole fakafoki pusiaki. Fakatātā 'aki eni, ke lava 'e he Fakamaau'angá 'o fili ha taha lahi pe ko e Oranga Tamariki ko e tauhi fakalao 'o e valevale.

60. 'Oku ke tui 'oku totonu ki he mātu'a totonú pe mātu'aohi ke na lava 'o kole ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki kapau ko e tamaohi 'oku kei valevale? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

61. 'Oku ke tui 'ou totonu ki ha tahaohi lahi ke lava 'o kole ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

62. 'Oku ke loto ki he ngaahi makatu'unga 'oku 'oatu 'i laló ke fakafoki 'aki ha tu'utu'uni pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

- a. ha fehālaaki pe faka'uhingahala'i ne hoko 'i hono alea'i e pusiaki
- b. felotoi 'i he vaha'a 'o e mātu'a totonú mo e mātu'aohi
- c. motuhia ta'etoeue'ia 'oku hoko he vā 'o e mātu'aohi mo e tamaohi.

63. 'Oku ke lotu ke kau pe 'a emātu'a totonú mo e mātu'aohi 'i he alea fekau'aki mo ha fakafoki ka 'oku 'ikai fiema'u ke na lotu ki ai pea toki lava ke fakahoko? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

64. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fakakaukau'i 'e he Fakamaau'angá pe 'e fiema'u ke fakahoko mo e ngaahi tu'utu'uni kehe 'i hono fai ha fakafoki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ko e ngaahi fokotu'u kehe 'oku mau sio ki ai

'Oku mau fakakaukau pe 'oku totonu ki he ta'u 16 mo e 17 ke nau kole ke fakafoki honau tu'utu'uni pusiakí 'i he felotoi mo e Fakamaau'anga.

'Oku mau tui 'e lava lelei pe 'a e ta'u 16 mo e 17 'o fakakaukau'i fakapotopoto mo lelei ke fakafoki ha tu'utu'uni pusiaki. Ko hono fiema'u ko ia 'a e Fakamaau'angá ke ne tali ki he 'ū tohi kolé 'e lava ke hoko ia ko ha me'asivi ke fakapapau'i 'oku nau makupusi mo mahino kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a 'e hoko 'i hono fakafoki 'o e tu'utu'uni. 'Oku meimei sipinga tatau pe eni mo e ngaahi founga ngāue 'i he 'ū 'elia he lao fāmili kehe, fakatātā 'aki eni, kapau 'oku fiemali 'a e ta'u 16 mo e 17.

Ko hono faka'atā 'a e ta'u 16 mo e 17 ke nau kole ke fakafoki ha tu'utu'uni 'oku hā mei ai 'a hono toka'i 'enau totonu ke nau kau 'i he fakahoko ha tu'utu'uni 'oku nau uesia ai. 'E toe malava pe ke fenāpasi lelei ange ai mo e totonu ki he tau'atāina mei he filifilimānako 'i he ngaahi makatu'unga 'o e ta'u motu'a 'i he malumalu 'o e lao New Zealand Bill of Rights Act 1990.

65. 'Oku ke tui 'oku totonu ke lava 'a e ta'u 16 mo e 17 'o kole ke fakafoki 'enau tu'utu'uni pusiakí 'i ha tali 'e he Fakamaau'anga? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

'Oku fakangatangata pe 'i he lao 'a New Zealand ke fiema'u 'a e 'Ateni-Senialé ke ne tali ke fakahoko ha kole. Fakatātā 'aki eni, 'oku 'i ai e fatongia makehe 'a e 'Ateni-Seniale 'i ha'a ne tali ke fai ha hopo 'oku pelepelengesi, lipooti ki he Fakamaau'angá ha ngaahi me'a felāve'i mo ha talāsiti ngāue'ofa, mo hono tali ha ngaahi alea pusiaki fakavaha'afonua.

Ko e fiema'u ko ia ke tali 'e he 'Ateni-Senialé ke ne fai ha kole 'oku hoko ia ko ha me'asivi ke fakapapau'i ko e 'ū tohi kole pe 'e ngalingali ola lelei 'e a'u ki he Fakamaau'anga. 'Oku toe 'uhinga foki eni 'e kau mai mo e 'ofisi fakahinohino lao 'a e Kalauni pe Crown Law Office, 'o lava ai ke nau tokoni ki he kau tohi kolé ke nau ma'u e ngaahi fakamatala tenau fiema'u ke poupou 'aki 'enau kole. Fakatātā 'aki eni, ngaahi fakamatala mei he lekooti totonu 'a e fakamaau'anga.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

'Oku mau fakaongo ki ho'o ngaahi fakakaukau pe 'oku totonu ke fiema'u 'a e 'Ateni-Senialé ke ne tali ha kole fakahoko ha fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki. Kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi fakakaukau kehe ki hono sivi'i 'aki e 'ū tohi kolé pe tokoni ki he kau tohi kolé he alea, 'oku mau toe fiema'u pe kemau fanongo ki ai foki.

66. 'Oku ke tui 'oku totonu ke fiema'u 'a e ngofua 'a e 'Ateni-Senialé ke kole ke kole'aki ke fakafoki 'o ha tu'utu'uni pusiaki? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

67. 'Oku 'i ai ha'o fokotu'u ki ha ngaahi founga kehe ange ke tomu'a sivi'i 'aki 'a e ngaahi kole pusiaki pe ke tokoni'i 'a e kole ke fakafoki (reversal) ha pusiaki na'e 'osi tali.

Ko e hā e me'a 'oku hoko 'i he pusiaki 'i muli mo e pusiaki fakavaha'afonua?

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mahino 'aupito hono fakamatala'i 'e he laó 'a e pusiaki 'i muli mo e pusiaki fakavaha'afonua

- Ko e pusiaki 'i mulí 'oku 'uhinga ia ko e tamaohí mo ia (kinautolu) kole pusiakí fakatouloua, 'oku 'ikai ke nau nofo 'i New Zealand ni
- Ko e pusiaki 'i fakavaha'afonua 'oku 'uhinga ia kiate la (nautolu) kole pusiakí, 'oku nau nofo New Zealand pea ko e tamaohí 'oku nofo 'i muli.

'E hokohoko atu pe hono tokanga'i mei New Zealand ni 'a e pusiakí 'o fakafou 'i he founga tataki 'a e konivēsio Hague Convention

Fiema'u ha founga ngāue fo'ou ke fokotu'u ki he pusiaki fakavaha'afonua kae 'i tu'a ia mei he konivēsion Hague Convention

Ko hono tali 'o e pusiaki na'e fai 'i muli 'oku fakahoko ta'efehu'ia ia 'o fakafou 'i he ngāue fakapotu ngāue 'a e pule'anga.

Ko e pusiaki 'i muli mo e pusiaki fakavaha'afonua

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo hono poupoua 'a hono tali 'o e pusiaki 'i mulí mo faka'atā 'a e pusiaki fakavaha'afonua 'i Aotearoa New Zealand ka ko e loto 'o e kakaí 'oku 'i ai e fiema'u ke fakahoko ha liliu. Fakatatau ki he lau 'a e kakaí ko e fa'unga ngāue lolotongá 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e ngaahi tu'utu'uni malu'i totonu, pea 'ikai ke ne malu'i lelei e ngaahi totonu 'a e fānau.

Fakafuofua ki he vaeua 'o e kakaí na'a nau pehē ko e pusiaki 'i fakavaha'afonua 'oku 'ikai totonu ke tali ia, pea 'oku totonu ke 'oua na'a tau tali 'i Aotearoa New Zealand ha pusiaki 'i muli. 'Oku pehē 'e he kakai ko ení 'oku hanga 'e he pusiakí ko iá 'o ngaahi e fānaú mo e kakai fefiné hangē ha koloa 'oku fefakatau'aki. Na'a nau toe pehē ko e pusiaki 'i fakavaha'afonua 'oku fa'a nofo e tokangá 'i he fiema'u 'a e kakai lalahí ke 'i ai ha'a nau fāмили, kae 'ikai ko e ngaahi fiema'u 'a e fānau.

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

Kakai 'e ni'ihi na'a nau pehē 'oku totonu ke toe fakafaingofua'i ange 'a e pusiaki fakavaha'afonua. Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau pehē kapau 'e hoko 'e ala lelei ange ia ki he ngaahi fiema'u 'a e fānau. Ne mau toe fanongo foki 'oku totonu ke lahi ha ngaahi aleapau pusiaki 'a Aotearoa New Zealand mo ha ngaahi fonua kehe 'i muli.

Ko kinautolu na'a nau feinga ohi pe pusiaki fānau mei he ngaahi fonua muli, na'a nau faingata'a'ia lahi 'i he founa pusiaki lolotongá. Na'a nau pehē ko e lao lolotongá 'oku 'ikai fu'u mahino, pea fakatupu faingata'a'ia ia ki honau ngaahi fāmili.

Ko e ni'ihi tokosi'i pe na'a nau fokotu'u kapau kuo 'osi fakalao e pusiaki 'i muli' pea 'oku totonu ke tali ia 'i Aotearoa New Zealand. Kakai 'e ni'ihi na'a nau pehē 'oku totonu ke 'i ai ha toe tu'utu'uni malu'i makehe ke vakai'i lelei 'aki ha pusiaki 'i muli ke fakapapau'i ko e pusiaki ko iá 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi.

Ne mau toe fanongo foki ko e pusiaki 'i fakavaha'afonua 'oku totonu ke 'i ai hano tu'utu'uni malu'i lelei. Ko e 'ū tu'utuni malu'i 'oku totonu ke ne fakapapau'i ko e pusiaki 'oku fenāpasi mo e ngaahi fiema'u 'a e tamaohi, mo malu'i lelei ia. 'Oku tui e kakaí ko e fokotu'u ha malu'i 'e tokoni ia ki hono ta'ofi ha tō'onga fakaehaua, fakakomeisiale mo e fakatau fakafufū e fānaú mo e kakai fefine. Ne 'i ai 'a e ngaahi sio kehekehe ki he founa ke fokotu'u mo fai'aki 'a e ngaahi malu'i (safeguards)

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

'Oku mau tui 'oku totonu ke tali 'e New Zealand 'a e pusiaki 'i muli. 'Oku mahu'inga ki he ngaahi fāmili mo e fānauhí ke lava 'o tali honauvākapau te nau hiki mai ki New Zealand ni. 'Oku mau toe tui foki 'oku kei 'i ai pe 'a hono 'aonga ke pou pou'i 'a e pusiaki fakavaha'afonua. Kaekehe, 'oku mau 'ilo 'oku 'i ai 'a e ngaahi matu'utamaki'anga ki he fānau pea ko 'enau tonú 'oku fiema'u ke malu'i mo ia.

Taha e ngaahi founa te tau lava 'o malu'i 'aki e totonu 'a e fānaú ko hono fakapapau'i 'oku ngāue'aki 'a e 'ū founa pusiaki totonu. Taha e ngaahi fokotu'u 'oku mau sio ki ai ko e malava 'e he laó 'o fakamahino lelei ko e hā 'a e pusiaki 'i muli pea ko e hā 'a e pusiaki fakavaha'afonua. Ne mau fokotu'u ke hanga 'e he laó 'o fakamahino 'a e faka'uhinga ko'eni:

- Ko e pusiaki 'i muli 'oku 'uhinga ia ko e tamaohi mo ki nautolu kole pusiaki fakatouloua 'oku 'ikai ke nau nofo 'i New Zealand.
- Ko e pusiaki fakavaha'afonua 'oku 'uhinga ia kiate kinautolu kole pusiaki 'oku nau nofo 'i New Zealand ni pea ko e tamaohi 'oku nofo 'i muli.

Ko hono fakamatala'i mahino 'a e ongo kalasi pusiaki ko eni 'e lava ai ke muimui e kakaí ki e ngaahi fa'unga ngāue pau mo muimui 'i ha hala fononga pusiaki mahino. 'Oku te'eki kemau fakapapau'i ha ngaahi fokotu'u pau ke fakatoka ai e ngaahi fa'unga ngāue mo hono fōtunga 'i he fo'i hala fononga takitaha, ka 'oku mau 'amanaki pe 'e fiema'u ke 'i ai :

- ha ngaahi me'a ke fakahoko kae lava ai 'e New Zealand ni 'o tali 'a e pusiaki 'i muli; mo

DRAFT – NOT GOVERNMENT POLICY

- ha ngaahi malu'i ki he pusiaki fakavaha'afonua ke fakapapau'i 'oku fai ia 'o fakatatau fiema'u 'a e fānau, pea fenāpasi lelei mo e ngaahi founa ngāue 'a e konivēsio Hague Convention.

'Oku te'eki kemau ma'u ha ngaahi me'a ke fokotu'u atu ke fai ha muimui ki ai kae lava 'o tali ha pusiaki muli pe pusiaki fakavaha'afonua. 'Oku mau fiema'u kemau fanongo ki ho'o fakakaukaú pe ko e hā e fotunga ke fakatoka'aki e ongo fo'i hala fononga fo'ou.

Kapau 'e 'i ai ha hala fononga fo'ou, 'oku mau tui 'oku mahu'inga 'e lava ke hoko atu hono tali 'a e pusiaki 'i mulí pea ke pule'i fakapotungāue ia (kae 'ikai ke fou 'i he Fakamaau'anga). 'Oku 'uhinga eni ki he ngaahi fāmili ko ia tenau hiki mai ki New Zealand ni he 'ikai fiema'u ke toe tanaki atu ha me'a fo'ou ke fai kae tali 'enau pusiaki. Kapau na'e 'ikai ke tali 'a e pusiaki 'i mulí 'i ha founa pule'i fakapotungāue, 'e fiema'u e ngaahi fāmili ke nau o ki he fakamaau'angá ke fakapapau'i mei ai hono tali. 'Oku mau tui 'e hilifaki ai ki he ngaahi fāmili ha ngaahi mafasia ta'efaka'atu'i he ko e fou 'i he fakamaau'angá ko e fakamole taimi mo e fakamole pa'anga.

Ko e Pusiaki he malumalu 'o e Hague Convention

Ko e ngaahi me'a eni kuo mau ma'u 'i ho'o mou 'osi fakahoko mai.

Ne mau fanongo hono poupoua 'a e founa pusiaki fakavaha'afonua 'a e konivēsio Hague Convention mo hono ngaahi tu'utu'uni malu'i. Ne mau fanongo ko e ngaahi tu'utu'uni malu'i 'i he konivēsio Hague Convention, pe sipinga tatau, 'e malava ke ngāue'aki kotoa pe ki he 'ū pusiaki fakavaha'afonua mo e 'i muli.

Ko e tokotaha kotoa pe na'a ne lave ki he setifikeiti Article 23 ('a ia 'oku ne fakapapau'i ko ha pusiaki 'oku taliui ki he konivēsio Hague Convention, pea 'oku mahu'inga tatau pe mo ha tu'utu'uni pusiaki 'i he Fakamaau'anga New Zealand) na'a nau pehē 'oku totonu ke ma'u 'e he tamaohí 'a 'ene sitisení tatau ai pe ko fē fonua na'e foaki ai e setifikeiti.

Ko e ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku mau fokotu'u atu ke tau filifili mei ai

Fakakau ki ai mo e poupou ne mau fanongo ai he ta'u kuo'osí 'oku ne fakahā mai 'a e founa ngāue fakavaha'a pule'anga lelei, 'oku mau toe tui foki 'oku taau ke hokohoko atu 'a e pusiaki 'i fakavaha'afonua 'o fakatatau pe ki he konivēsio Hague Convention.

'I he ta'u kuo'osi, ne mau pehē ko e fānau 'oku pusiaki'i 'i he malumalu 'o e konivēsio Hague Convention na'a nau ma'u 'a e 'ū kalasi sitiseni kehekehe 'o makatu'unga 'i he fonua na'e fakahoko ai 'a e pusiaki 'o kehe ia mei New Zealand. Na'e loto e kakaí ko e fānauhi kotoa pe 'i he malumalu 'o e konivēsio Hague Convention 'oku totonu ke 'i ai 'enau totonu ki he sitiseni tatau neongo pe koe fe fonua na'e pusiaki'i ai nautolu. 'Oku mau lolotonga vakai e founa lelei taha ke fakapapau'i 'oku hoko eni.

68. 'Oku ke loto ki hono fakamahino ko ha pusiaki 'i muli 'oku 'uhinga ki ha pusiaki 'oku 'ikai ke nofo 'a e tamaohí mo ia (nautolu) 'oku kole pusiaki 'i New Zealand? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
69. 'Oku ke tali ki hono fakamahino 'e he lao ko ha pusiaki fakavaha'afonuá 'oku 'uhinga ki ha pusiaki 'oku nofo 'a nautolu kole pusiaki 'i New Zealand pea ko e tamaohí 'oku nofo ia 'i muli? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
70. Ko e hā ho'o fakakaukau ki he founa pusiaki fakavaha'afonua fo'ou pea 'e fakafotunga fēfē?
71. Ko e hā e ngaahi me'a kuo pau ke fuofua fai kae toki lava 'a New Zealand 'o tali ha pusiaki muli.
72. 'Oku ke loto ko e pusiaki 'i muli 'oku totonu ke tali 'i hano fakafou 'i ha founa pule'i fakapotungāue ('o 'oua 'e fou he Fakamaau'anga)? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?
73. 'Oku ke loto ko e laó 'oku totonu ke hokohoko atu 'ene tataki e pusiaki fakavaha'afonuá kae fakafou 'i he founa ngāue 'a e konivēsio Hague Convention? Ko e hā ha'o 'uhinga ki ai pea ko e ha 'a e 'uhinga ha'o ta'eloto ai ki ai?

Ministry of Justice
Tāhū o te Ture

justice.govt.nz

info@justice.govt.nz

0800 COURTS
0800 268 787

National Office
Justice Centre | 19 Aitken St
DX SX10088 | Wellington | New Zealand

New Zealand Government